

173813

1928

N7

Математика.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00359029

0

2

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

1928

Поезії: В. Сосюра. Май - Дніпро-
вич. М. Сайко. М. Багданович.
А. Александрович.

Проза: М. Чернявський — *Під чор-
ною короговою*. І. Дніпровський —
Смаглява кров. Татіашвілі — *Два
вороги*.

Статті: А. Любченко — *Синьоока
сестра України*. Б. Якубський —
Творча еволюція М. Горького.
С. Кац — *Томас Гарді*. К. Буровій —
Перші твори А. Тесленка. П. Він-
тер — *Англо - єгипетські супереч-
ки*. К. Харлампович — *Становище
українців та білорусів у Польщі*.
М. Касьярович — *Білоруське крає-
знавство*. А. Хоменко — *До нац.-
культ. характеристики лютно-
сти України*. К. Платонов — *Ту-
ризм і екскурсії*. М. Бурачек —
*Аналіза творчості С. Василь-
ківського*. К. Ванченко — *Спогади
українського лицедія*. Прибиль-
ська — *Художньо - куст. промис-
ловість УСРР*

№ 7

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Приймається передплату на 1928 рік на великий громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

„ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

Редагують: В. Затонський (головн. редактор), В. Коряк, І. Кулик, М. Куліш, С. Пилипенко, М. Скрипник, П. Тичина, А. Хвиля, В. Юринець

Журнал виходить за найближчою участю: І. Айзенштока, Б. Антоненка-Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Будяка, Д. Бузька, К. Буровія, О. Влизька, С. Вітика, В. Вражливого, В. Гадзінського, О. Гермайзе, А. Головка, М. Горбаня, М. Грінченка, Г. Гринька, О. Громова, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Донченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, К. Дубняка, Ю. Дубовика, Г. Епіка, Г. Єрофієва, Н. Забіли, Д. Загула, М. Зерова, П. Іванова, М. Івченка, М. Ірчана, М. Йогансена, Л. Кагановича, Я. Качури, Б. Коваленка, Г. Коляди, П. Козицького, Г. Коцюби, Г. Коваленка-Коломацького, О. Копиленка, Г. Косинки, С. Кравцова, О. Лана, Ів. Ле, А. Лейтеса, А. Любченка, Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, О. Мізерницького, І. Микитенка, В. Мисика, А. Музички, Т. Осьмачки, А. Панова, П. Панча, Г. Петровського, В. Підмогильного, Л. Піонтек, Є. Плужника, М. Плевако, В. Поліщука, Я. Полфіорова, М. Попова, М. Полоза, А. Річицького, М. Рильського, Н. Романович-Ткаченкової, Я. Савченка, І. Сенченка, М. Семенка, О. Синявського, М. Слабченка, Т. Слабченка, О. Слісаренка, В. Сосюри, Т. Степового, М. Сулими, Д. Тася, М. Терещенка, І. Ткачука, акад. Тутковського, П. Усенка, Д. Фельдмана, П. Филиповича, М. Філянського, Г. Хоткевича, П. Христюка, І. Цітовича, В. Чаплі, М. Чернявського, Л. Чернова, В. Чубаря, Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, А. Шмигельського, В. Яблуненка, М. Яворського, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Яновського, В. Ярошенка та ин.

Редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Дрібні рукописи й вірші, не прийняті до друку, не зберігається, і з приводу їх редакція не листується.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці й на одній сторінці аркуша.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ „ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“ № 8

(Серпень 1928 р.)

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВІДДІЛ.

Л. Гребінка — Степ. М. Чернявський — Під чорною короговою. (Продовження) Т. Масенко — Комсомол та Овідій. Вокзал. Олесь Ясний — Рейд Мирона Гречки. В. Рунін — Шляхом Будьовного. А Турчинська — Республіка. Ярослав Гашек — Солідне підприємство. Серед приятелів. Ярослав Зайферт — Старе бойовище. Коліскова. Владіслав Ванчура — Останній ведмідь на Шумаві. Вітезвал Незвал — Елегія. Р. Азарх — Григоріївщина. (Із книги „Син мій“).

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИЙ ВІДДІЛ.

А. Лейтес — Аркадій Любченко. Л. Юровська — Автобіографічні повісті П. Куліша. Ф. Ц. Вайскопф — Огляд чеської літератури. Білокриницький — Іжі Волькер.

НАУКОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВІДДІЛ.

Проф. М. Ванек — Економічні проблеми Чехо-Словачки. Проф. М. Лозинський — Польсько-литовський конфлікт. А. Абашев — Соціологія чи рефлексологія.

МИСТЕЦЬКИЙ ВІДДІЛ.

В. Ванченко — Спогади українського лицедія. (Продовження) Ф. Г. Франциско Гойя.

ХРОНИКА.

БІБЛІОГРАФІЯ.

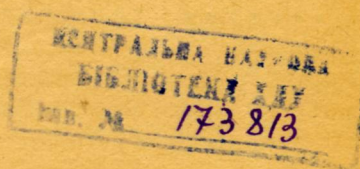
ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 7

(64)

1940
3

ЛИПЕНЬ

1928

ЗМІСТ

	Стор.
В. Сосюра — Білорусь	5
М. Чернявський — Під чорною короговою	6
Май - Дніпрович — Залізний сонет. У степу	39
І. Дніпровський — Смаглява кров	41
М. Сайко — Гаряче сонце	50
Татіашвілі — Два вороги	51
М. Багданович — Ворожба. Переписувач. Переклад М. Драй-Хмари . . .	74
А. Александрович — Завжди казали нам. Переклад В. Сосюри	76
А. Любченко — Синьоока сестра України	77
Б. Якубський — Творча еволюція Максима Горького	106
С. Кац. — Томас Гарді	121
К. Буровій. — Перш твори Архипа Тесленка	125
П. Вінтер. — Англо-египетські суперечки	132
Проф. К. Харлампович. — Становище українців та білорусів у Польщі . . .	153
М. Касьярович. — Білоруське краєзнавство	160
А. Хоменко. — До національно-культурної характеристики люд- ности Радянської України	179
К. Платонов. — Туризм і екскурсії	197
Проф. М. Бурачек. — Аналіза творчости С. І. Васильківського	205
К. Ванченко. — Спогади українського лицедія	213
Є. Прибильська. — Художньо-кустарна промисловість УСРР	232
Хроніка	238
Бібліографія	250

SMITH

1. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
2. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
3. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
4. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
5. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
6. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
7. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
8. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
9. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
10. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
11. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
12. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
13. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
14. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
15. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
16. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
17. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
18. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
19. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.
20. Smith, John, 1812-1880, born in England, died in England.

1812-1880

1812-1880

В. СОСЮРА

БІЛОРУСЬ

За вагонами марево лине.
Ой, бори, тумани, болота!
Білорусь ти моя золота,
синьоока сестра України!...

Там далеко невидані брами,
дивне кружево мурів і веж...
Як і край мій, до сонця ти йдеш
і шумиш золотими борами.

Ми ідем на туман і на дим
нам дорога навіки одна.
Над тобою й над краєм моїм
багряніє одна вишина.

я на свити обдерті молюсь,
бо за них, як і всі, йшов до згину.
Русокоса сестра України,
Білорусь ти моя, Білорусь.

1928

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

ПІД ЧОРНОЮ КОРОГВОЮ

ПОВІСТЬ

I

Банк жив своїм звичайним життям. До трьох годин, коли кінчалась праця, ще було далеко. Клієнти, одні — безнадійно й покірливо, а другі — з роздратуванням і досадою, дожидали черги, коли їх звільнять, і можна буде вийти на свіже повітря з великої задушливої зали.

Знайомі, не маючи чого робити, розмовляли про політичні події на Балканах. Убивство в Сараєві австрійського ерцгерцога не могло залишитись без наслідків. Ті Балкани — то вічне огнище, що з його тільки можна ждати чвар і воєн.

Службовці сиділи в тютюновому диму по своїх місцях і мляво, немов заморені, робили якусь нудну роботу, майже не звертаючи уваги на клієнтів.

Банк був державний і в йому держались думки, що клієнти існують для банку, а не він для їх.

Тільки, коли виходив з кабінету в залу управитель банку, сухорулава, трохи згорблена, з довгим волоссям і ще довгими рідкими вусами, бліда, мов мервець, людина і проходячи м'якою кошчею ходою, поводив по залі гострим, як бритва, поглядом, тоді в одну хвилину всі підтягались і здавалось, що неначе хтось повернув десь якесь приладдя і електрична течія пройшла по службовцях і робила їх, досі мертвих, живими й навіть моторними.

Але це тільки так здавалось. Виходив, помахуючи правим плечем і сухою як цип рукою, управитель з залі, і все завмирало знов. Тільки коли він покликав до себе головного контрольного Дубровного, й почав, як говорили в банку, „тягти з його струну“, а був він на це великий дотепник, тоді якась жива іскра перебігла в очах службовців. Всі вони надзвичайно боялись управителя і ненавиділи його.

Контрольор вернувся на місце червоний, аж синій. Руки у його тремтіли, а повіки прудко й машинально кліпали. Контрольора службовці теж не любили й були раді, що й його таки „біс полуденний“, як вони звали управителя, попарив окропом.

Молодший контрольор Підгаєвський перебирав у себе на конторці папери й удавав, що уважно придивляється до їх і робить якісь помітки. Але перебирав він їх чисто механічно й думав зовсім про інше. Він догадувався, що думки його знає старший контрольор і був певен, що й оце зараз з його вимотував жили управитель банку через його, Підгаєвського, вину. Робив зусилля, щоб навернути себе до праці, але з жахом почував, що не може. Думки, як часом під берегом вода у прудкій річці, йшли назад відрізненою течією й крутились на однім місці, і не було способу ввести їх у загальну течію.

Перед очима рябіли ряди цифр, але нічого не сигналізували мозкові, бо там, неначе забитий у тім'я великий і дебелий кілок, сиділа одна думка:

— Даремно...

І це слово з того болючого кілка розросталось у велике дерево, простягало віти на всі боки й затуляло собою світ. І за ним нічого не було видно й нікуди було йти.

Даремно. Життя затяглося мертвим зашморгом, і не було способу з його вислобонитись. І коли тепер Підгаєвський чув, як у своєму кабінеті різко вигукував, мов маленька побита й роздратована собачка, „біс полуденний“, то йому не було страшно того голосу. Він не боявся, що зараз „біс“ може покликати до себе й його, бо він давно й безповоротно порішив, що все — даремно.

Тільки десь глибоко в душі, в якомусь її темному тайнику, ховалось і глузувало з його й дратувало своїм безглуздим нахабством щось таке, про що він не міг сказати, що воно йому даремне. І тепер усе життя його скупчилось коло того тайника і він дивився в його великими скорбними очима своєї мислі й мучився.

— Ви перевірили орловські поточні рахунки? — спитав з помітним роздратуванням старший контрольор, повертаючи голову на товстій дебелий шиї в бік Підгаєвського.

Той підвів з паперів свої зараз неначе скляні очі й нічого не відповів. Він не зрозумів запитання.

— Я кажу, чи перевірили ви поточні рахунки Орловського банку? — запитав удруге контрольор, виділяючи нарізно кожне слово, і у його під вусами затремтіли кутики рота.

— Ще, але... зараз... — одповів Підгаєвський і нахилився до паперів, щоб не бачити очей контрольора й того, як у його тіпаються губи.

— Ех, Харитоне Осиповичу. Взяли б ви собі відпуск, чи що: і вам було б краще, та й...

Він не договорив, але Підгаєвський зрозумів, що він хотів сказати, і з благанням підвів на його очі. У їх майнув мінливий вохкий вогник.

— Я сам думаю...

— Одпочили б, кудись з'їздили, — вже лагіднішим тоном говорив контрольор, — а тоді знов за роботу.

Він схилювся до столу Підгаєвського й понизив голос.

— Ви не думайте, Харитоне Осиповичу, що я бажаю зробити вам яку неприємність, або - що... Тільки ви самі бачите... От і зараз... Маркіян Юліянович напустився.

Підгаєвський мовчав, дихаючи важко й напружено, а в голові у його стояла все та сама уперта думка:

— Даремно...

Він хотів сказати про це Дубровному, але тільки кліпнув очима й крутнув головою. Бо давно знав, що його в останній час хочать збутись із банку і тільки до часу не займають, бо ніхто не хоче брати на себе почину, навіть нетерплячий і уїдлиий „біс“. Бо в його є рука в Києві.

Дубровний зідхнув і повернувся до свого місця, а Підгаєвський схилювся над паперами. Велика зелена муха раз і вдруге з розгону вдарилась йому в скроню, а потім у лоба і з неприємним і настирливим дзичанням вилась перед очима.

Він механічно одмахнувся од неї, повів очима по залі й закурив папіросу.

Піти, справді, до управителя і попрохати відпуску. Але на що він мені?.. Що я буду робить?.. — „думав він, кусаючи цупкий кінець папіроси й чуючи на язичі знайомий гіркуватий смак паперу — й тютюну.

Стрілки на жовтому вирлоокому годиннику мов позавмирили й не рухались з місця. Публіка сиділа коло колон за столами і стояла коло їх, прикувавши увагу й очі до віконечь у дротяних сітках, що за ними сиділи, посклякавши головами, мов раки хвостами, нерухомі службовці. Десь далеко липким, як павутина, фальцетом верещав „біс полуденний“

Підгаєвський збагнув, що це він в канцелярії. Хотілось кинути все й піти геть, куди-небудь, щоб не чути того голосу, не дихати отруйним банківським повітрям, утекти зпід його рудої, оздобленої важкою горорізьбою стелі.

Але куди?

Тікати нікуди. І це він знав давно. Ще тоді, коли прибув до місця, і всім здавалось, що він щасливий і бадьорий, коли товариші навіть заздрили на його щастя.

І йому бажалось, на зло собі і всім, підвестись і піти звідциль. Але знов — куди? На бульвар?.. В ресторан?.. Там уже можна обідати та йому ще не хотілось їсти. Він навіть не з'їв з чаєм тих бубликів, що взяв з дому. Одсунув шухляду стола й заглянув туди: бублики лежали цілі. Там же лежала в чорних потертих палітурках товста книга.

Він пригадав, що то книжка з громадської книгозбірні. Кілька день тому приніс її кур'єр, але він ще й не переглянув її.

Узяв книжку в руки й почав перелистувати. Перегортав листки механічно, спиняючись на хвилину тільки там, де поміж прозою попадались вірші. Але й віршів не читав, хоч і любив їх. Прочитав тільки ті, що над ними стояв напис „Із цикла „Смерть“,“ і здивувався, що прийняв їх легко і розуміє їх, що вони передають йому свій настрій. Перечитав їх знов, розмірковуючи кожне слово.

В степи с обрыва на сто миль
Морская даль открыта взорам,
Внизу, в стремнине — глина, пыль,
Щепа и кости с мелким сором.
Гудели ночью тополя,
В дремоте море бушевало —
Вдруг тяжело охнула земля:
Весь берег дрогнул от обвала.
Сегодня там стоят, глядят —
І алой, былой повиликой
На солнце зонтики блестят
Над бездной пенистой и дикой.
Никто не знал, что здесь — погост...
Да и теперь — кому он нужен.
Весенний ветер свеж и прост,
Он только с молодостью дружен.
Внизу — щепа, гроба в пыли...
Да море берег косит, косит
Серпами волн — и от земли
Далеко сор ея уносит.¹⁾

Вірші так припадали до його настрою. Уже перші два рядки вивели його з задушливого банку й перенесли на широкий берег моря,

¹⁾ Поезія І. Буніна.

в степ, і він аж здригнувся, побачивши той берег — рудий і плескуватий, — такий, яким він знав його в степу: з рудими кручами і жовтою сковзалкою на піску коло води, де день і ніч шуміли і сковзались зелено-сірі, з білими гривами, хвилі.

Він уявив собі і синю далечінь „на сто миль“ і замислився довгою безпредметовою думкою, що від неї утихомирювалась душа й солодко щеміло серце. Далекий пароплав ледве помітно димив на млистому обрії, а парусні судна білими плямами маячили на синьому морі. Попід кручею вились і кричали морські чайки...

Він сидів на своєму кріслі й бачив і море, і берег, і себе, на кручі, і тих чайок.

Вдруг тяжко охнула земля:
Весь берег дрогнув от обвала.

повторив він по спогаду вірші і в його душі теж разом немов щось охнуло і розгорнулось, неначе розчинилась давня гнила рана, і з неї випало те, що було в їй і робило її такою нестерпуче болючою. Сонце теплим промінням глянуло в неї й зогріло її.

Никто не знав, що здесь — погост...

А він був. Там були поховані колись близькі й дорогі люди. Навіть дорогі й тепер. Ні, тепер вороги. А проте, хто знає... Він уже ось кілька часу носив їх у собі, й сторонні люди дивились на його, й

Никто не знав, что здесь — погост...

А тепер, коли там так тяжко охнуло й так болюче щось розгорнулось, йому враз стало легко, і в душі, як у ночі квітка, тихо розпустила свої пелюстки тиша.

„Що це?... Невже я простив їх?“ — подумав він і не хотів сам собі дати відповіді. боявся „підвести баланс“ тій таїні, яка ворухнулася у його в душі.

„Нехай:... нехай... Не треба ворухити, не треба займати“.

Але душа щеміла важким застарілим болем. Ні, він не міг викинути з неї минулого. Ревнощі пронизали пазурами йому серце і з злою радістю тисли й перебирали його тими пазурами.

Ні, він не може, не може забути того, що було. Ні, він не може простити, ні їй, ні його... Та й вони не хочуть цього. Отой лист... На що вони написали його?..

Стрілка на годиннику показала, що пора виходити і банк разом ожив.

Підгаєвський запер стіл, узяв книжку з віршами і теж пішов з банку.

Ішов довгий і незграбний, мов журавель.

II

Обідав у ресторані. Прийшов додому й ліг відпочити. Холодна постіль і темнота в хаті остудили й заспокоїли його. Він заплющив очі й лежав нерухомо, неначе справді заснув.

Але не спав.

Не міг заснути через те, що в голові, під твердим і нерухомим кістяком, увесь час безперестанно щось тремтіло і, як здавалось йому,

ворушилось і не хотіло угамуватись. У скронях рівно і напружено бився пульс, і хтось, кому Підгаєвський не міг дати ім'я, але добре знав його й ненавидів, бо він не давав йому спокою, — в такт пульсові безгучно, але безперестанно казав:

... море берег косит, косит
Серпами волн... серпами волн...

Підгаєвський перевернувся й ліг горілиць, щоб не притискувати пульса до подушки. Лежав, як мертвий — ще молодий, але побитий зморшками, з скорботно піднятими кінцями брів і великими очима, покритими темними повіками.

Думка, як уночі в завірюху безпорадна коняка, що збилась із шляху, важко й безладно снувалась усе коло одного пункту, й не могла одійти від його і прийти до чогось певного.

Ах, отой лист, отой проклятий лист... На що було писати його.

Але хіба справа в листі? Справа в тому, що вона кинула його й кинула тепер безповоротно.

Що звабило її? Що могло зірвати її з теплого, затишного місця й погнати її невідомо куди, мов пушинку за вітром? Вона ж так любила його й любила справді, не лицемірно. Він стільки має доказів тому... І потім — знялась і полетіла.

Скільки разів він збирався іронізувати над нею, понижати її в своїх очах, надавати їй низьких інстинктів, втоптувати в бруд і дивитись на неї згори — з жалем і погордою. Йому здавалось, що коли б він дійсно зміг зробити це, вона б стала йому чужою, й він би забув її. Душа - б його відділилась од неї, як живе відділяється від мертвого, і вона б помалу пішла на дно, у темну безодню забуття, а він zostався - б на ясному поверсі, на сонці, на повітрі, і міг би вільно жити й дихати.

Але зробити того він не міг. Почуття правди не дозволяло того. Немов коло неї стояв на сторожі хтось невсипущий і непідкупний і відкидав од неї все, що він хотів надати їй гидкого.

А проте вона не була чимся надзвичайним, якимся ідеалом. Він не був ніколи засліплений нею. Була вона просто хороша, чесна людина, чутлива й совісна, з огником гумору й сарказму.

Вона була пожадлива.

Ні, неправда. Вона не була такою, хоч йому самому іноді хотілось, щоб вона була такою. Скоріше він сам був тим грішним. Але це було на задньому плані. В їх житті була інша зв'язь — чистіша й постійніша.

І все таки вона пішла за другим.

І той „другий“ — теж звичайна, слабовольна людина. Правда, він не злий серцем, делікатний і безтурботний. Головне — безтурботний. Але хіба він, Підгаєвський, злий і неделікатний?... Хіба він був таким понурою, яким став тепер? Хіба вона могла нарікати на його?... Та вона й не нарікала.

І все таки покинула його.

Підгаєвський лежав нерухомо. Віконниці хоч були причинені з кімнати, але у їй було досить видно, і світло дратувало його. На улиці торохкотіли колеса екіпажів і гомоніли люди. Підгаєвський повернувся до стіни й поклав руку на голову, затуляючи нею ухо й око.

Хотілося тиші й п'їтьми,

Стало й тихше й темніше, і в новій позі лежати було зручніше. Він підгорнув коліна до себе й лежав зібганим у один невеликий клубок. Приємно було почувати, що він тут увесь, і що його ніхто не займає. Муха сіла була на голу руку й залоскотала її, але знялась і полетіла.

Лежав нерухомо, але думки не припинялись. Він уявляв собі, неначе дивиться сам на себе відкілясь з висока, згори. Ось, підобгавши під себе ноги, у протоптаних килимках, лежить він, власне alter ego його, на ліжку — малий і безпомічний, сумний і безпорадний — а навколо його безмежна пустка. Немає будинка, немає людей, немає нічого. В безмежній далені горять холодним сяєвом планети, за ними поблискують другі, а там ще й ще інші. І немає їм кінця ні в один край, ні в другий, ні вгору, ні вниз, нікуди. Принаймні думка його, як птиця на океані, не долітає до берега й падає знесилена в безодню. Бо їй нема на чому опертись, нема де зупинитись.

Безмежність і безпритульність... І в тій безмежності, у протоптаних килимках лежить він, Підгаєвський. Щось менше й нікчемніше, ніж бактерія... Якийся молекул, атом... І в того молекула, в того атома — свої думки, своє горе... ультра молекулярні, ультра атомістичні... Инакше він не міг определити їх.

Яку-ж вагу, яку абсолютну цінність можуть мати думки й горе його, Підгаєвського?... Яку вагу й цінність взагалі може мати існування на якийсь напівхолодній планеті, що сама є порошок в загальній світовій механіці, всього людського роду? Яка ціна його історії, культури, релігій, філософій? Все то тільки ілюзорні хімери ефемерид, що зовуть себе людьми. Спалахне колись од невідомих причин земля й обернеться в газ, або застигне, омертвіє і розпадеться на атоми і не зостанеться від неї ніякого сліду. А люди, а життя якогось Підгаєвського?...

— Ха-ха-ха... — безгучно, тільки в думці, засміявся він, і той сміх немов осолодив йому душу. а думка приклала до виска холодне кружальце рурки з невеличкою дірочкою й шепотіла:

— Тільки один момент — і ти станеш героєм, бо ти дерзнеш проти всевладної сліпої природи... Тільки один момент і тебе не буде... Клац... — і к чортам собачим всі філософії й релігії... Ха-ха-ха...

Думка сміялась, а серце щеміло, мов якась беззуба гадинка ссала його.

Підгаєвський перевернувся на другий бік, кліпнув очима і знов заплющив їх. У їх зосталось світляне вражіння від зачиненого вікна і столика коло його. Та ж сама глузлива думка пробралась у стіл і дивилась на речі, що лежали там: на револьвер і його холодну рурку з чорною дірочкою, на смиренно-яхидну бритву, фотографії — його самого й жінки, на її листа й шоденника, на старий давно забутий фіксатуар і великий, важкий рукопис...

— Ах, да... рукопис. — сміялась думка. — Літературна праця... Праця життя... Мовляв — аромат душі... І така пишна назва: „Проблеми вічності...“ Пахне ароматом світової безодні, мерехтить тремтінням зор небесних... і віддає трохи, тільки трошечки, ледві, ледві чутно — фіксатуаром... Ха-ха-ха... Це не погано: проблеми вічності і — фіксатуар...

Підгаєвський знов ворухнувся й видав згук, подібний до зідхання, чи стогону. Він пригадав, як писав той рукопис. З великим захватом, по давно обміркованій схемі, йшли його думки, підносячись все вище й вище і все далі й далі відходячи від буденщини, плазування

в долині смерті й життя ембріонального. В місті, що жило інтересами буржуазного ситого існування, в банку, на вулицях, серед людей знайомих і незнайомих, всюди й скрізь він ніс з собою свою дорожочинну тканину і додавав до неї петлю за петлею й зашморг за зашморгом, підносячись все вище й вище.

Ніхто не знав про його працю, бо він тайвся з нею, як молодий поет з віршами. Ні з ким він не вів розмов, котрі-б наближались до тем його праці й ніхто не думав, що він, помішник контрольного відділу державного банку, що прибув не так давно відкилясь з-за Києва, цікавиться якимись там філософськими питаннями. Всі вважали його за самого звичайного чиновника й коли помічали, що він після безсонної ночі, проведеної за роботою над трактатом, бував більше блідий, ніж звичайно, то усміхались і питали:

— Що, Харитоне Осиповичу, чи не випили десь у добрій компанії?

На такі слова він тільки осміхався й загадково відповідав:

— Не вгадали.

І всі думали про його, що можливо, що він такий скромний і делікатний, потай учиняє у себе оргії, або просто п'є гірку.

Підгаєвський знав про це. Але звів свою тайну тільки двом людям: старому професорові, з котрим листувався й часто радився в справі своєї праці, й своїй дружині. Остання знала про працю, але ніколи не цікавилась нею. Та й сам Підгаєвський, одружившись, все рідше й рідше брався за працю й нарешті покинув її. Рукопис по-жовтів і справді пропах старим фіксатуром і тепер у Підгаєвського промайнула думка — встати і розірвати своє писання на дрібні клаптики. На що воно й кому потрібне?

Спати він не міг і робилось душно в постелі. В дірку в килинці залізла муха й лазила попід нею по нозі й лоскотала її. Це дратувало Підгаєвського. Він встав і відчинив віконниці. Умився й, підставивши голову під крант, освіжив її холодною водою.

До вечора ще було далеко, але через затінок від дерев, що стояли під вікнами на вулиці, здавалось, що вже вечірня сутінь посідає кімнату.

Підгаєвський не любив присмерку й звичайно тікав од його на вулицю. Так він зробив і тепер.

— Там вам листа з почти принесено, — сказала покоївка, вийшовши заперти за ним двері.

— Дайте сюди.

Рука була незнайома. Зірвав конверта й прочитав:

„Цими днями до вас прибуде т. Синегуб. Прийміть його й чим можете допоможіть у його справі. Людина заслуговує повного довір'я. З товаришким привітом Зембулат.

Підгаєвський перебіг очима криві рядки листа, спинився на мало виразному підписі, з натугою розібрав його і, не хапаючись, знов згорнув листа, засунув його в конверт і поклав у кишеню.

— Зачиніть двері, — сказав він і пішов на вулицю.

Прізвище Зембулат нагадало йому щось давнє й забуте, а прохання допомогти якомусь невідомому Синегубові неприємно ворухнуло спогади про давно вже занедбані обов'язки до колишніх своїх однодумців.

„Обійдеться й без мене“ — подумав він, мов одмахнувся від обридливої мухи, спинився на хвилину на тротуарі, вибираючи, куди йти, й пішов за юрбою.

III

Людська течія одноманітна й дражлива тією одноманітністю, текла по вулицях, переливалась з місця на місце по розпечених сонцем тротуарах, мов не могла знайти собі постійного місця.

Було душно й млосно, і темна, якась димно-рудава хмара, що насовувалась з півдня на місто, не робила повітря свіжішим, а немов дихала на його важким варом. Сунулась вона помалу й мов приховувала в собі щось бурхливе й напружене, що ось-ось має вибухнути громом і бурею. Десь здалека уже пересторогою озвався грім, але на його ніхто не звертав уваги. Люди сунулись різнобарвною низкою й ясні, рожеві, білі й сині, чорні й червоні парасолі пливли над юрбою, злегка похитуючись.

Підгаєвський спинився на перехресті, дивився на юрбу й на ті парасолі, й силкувався пригадати читані до обід вірші.

Сегодня там стоят, глядят —
И алой, белой повиликой
На солнце зонтики блестят
Над бездной пенистой и дикой —

пригадував він і йому здавалось, що ота юрба плине над злою й немилосердною безоднею, і та безодня поглине її всю до останньої ноги.

Никто не знал, что здесь погост...

— Вони йдуть по трунах і не помічають того. Страшна будущина насовується на їх, як ота хмара, але вони не бачуть її — безтурботні одноденні створіння. Справжні „повилики“, кручені паничі й панночки...

Хмара підступала ближче й мов простягла над містом одне димчасте крило, а другим затуляла сонце. Разом стало темно, і коли Підгаєвський подивився навкруги, то побачив, що все тікає від дощу.

Він осміхнувся й сам пішов за течією — байдужий, довгоногий і довгов'язий, справжній журавель.

Хтось грізно й строго гукнув згори над містом і блимнув огнем оком. Знизу по вулиці подихнув вітер і погнав од річки куряву. Деревата стурбовано зашуміли й захитали вітами. Маленька тонконога собачка в червоному ошийнику, підобгавши під себе хвоста, перебігла через вулицю з однієї перії на другу. Виглянув у двері в білому балахоні кучерявий цирюльник і поглянув на свою вивіску. Знову дмухнув по вулиці вітер і помів піском і сміттям з дороги на тротуар. Цирюльник захлопнув двері. Разом з тим залопотів по дахах і тротуарах дощ і вмент зробив їх рябими.

Юрба надала ходи. Дві панночки підібрали подоли й побігли поперед Підгаєвського, показуючи свої обтягнені рожевими панчохами литки. І враз над містом розлігся постріл величезної гармати. Вибух неначе розбився на кілька частин і вони з сухим тріском покотились під небом.

Панночки щось перевіряли одна до одної й побігли скоріше. Підгаєвський і собі надав ходи, але побачив, що від дощу не втече, і, вздрівши вивіску над фірткою „Садок Тіволі“, зайшов до нього

То був невеличкий садок при ресторані. Підгаєвський там ніколи не бував. Побачивши в кінці його щось подібне до ротонди, зайшов туди.

Там уже було чимало народу, що теж позабігало туди від дощу. Він позирнув навколо, знайшов вільний стіл і сів кого його. Слід за ним у садок убігли дві панночки й теж, переходячи од одного столу до другого, шукали місця. Підгаєвському здалось, що то ті самі панночки, що бігли поперед його на вулиці. Він поступився й дав їм місце коло свого столу.

— Мерсі, — сказала одна з них, молодша, й додала: — Мене цей дощ чисто всю змочив.

Друга глянула на неї і осміхнулась, обережно витираючи хусткою обличчя.

Підгаєвському здалось, що хустка від того робиться рожевою, й він перевів очі на її подругу. Та, як тільки що окунута в воду пташка, оправляла на собі мокре ясноблакитне убрання й підправляла русяве волосся.

Метка й прудкозора, вона справді була подібна до якоїсь пташки й Підгаєвський подумав, що вона нагадує посмітюшку.

Лакей у чорному чесунчовому піджаці й білому хвартусі, з серветкою під пахвою, підійшов і став на очах у Підгаєвського. Той не помітив його й несвідомо перевів очі до буфету. Лакей на м'яких кошечих ногах підбіг до його й нахилився:

— Чого прикажете?

Підгаєвський дуже рідко бував по ресторанах і почував себе в них ніяково, й тепер, коли побачив лакея й почув його запитання, не знайшовся зразу що сказати.

— Пить хочеться, — пасучи його посмішливими очима, сказала, мов помагаючи йому, „посмітюшка“.

— Дайте пива, — промовив він і, мов що разом збагнувши, додав: — Три пляшки.

Лакей безгучно шаркнув ногами й одійшов, а сусідки переглянулись.

— Я замовив пива, — сказав він, звертаючись до них, — сподіваючись, що й ви не одмовитесь випити по склянці — й почервонів од ніяковости.

Він по натурі був одлюдний, взагалі цурався людей й тепер боявся, щоб сусідки не побачили в йому якогось нахабу, хоч йому чомусь здавалось, що вони якісь непевні.

Дощ наддав що-сили, і немов зразу повечоріло. З ротонди було приємно дивитись у садок і бачити, як там, замість мізерних кущів, виріс живий і густий водяний очерет. Він хилітався то в один бік, то в другий і шумів своїми безлистими стеблами. Стало зовсім темно.

Підгаєвський налив пива у склянки й сказав:

— Прошу.

— Мерсі, — знов манірно сказала „посмітюшка“ і, не хапаючись, узяла склянку й піднесла до уст. — Хоч тепер уже й не душно, а пити хочеться.

— Бо дуже душно було перед дощем, — низьким контральто заважала її подруга й взяла й собі склянку.

Сусіди з зацікавленням озирнулись на неї, почувши той голос. Такі голоси можна зустріти тільки в монастирських або кафешантанних хорах. І Підгаєвський подумав, що певно сусідки його хористки з кафешантану.

Він підлив ще пива й пив сам, хоч у його й не було в йому потреби. Помалу зав'язалась розмова. Підгаєвський довідався, що його нові знайомі — панночки, що 'дна з них, та, що він назвав „посмітюшка“, була Люсі, а друга, басиста, Емма: Емма більше помовкувала, а Люсі щебетала, як пташка.

— Ви, мабуть, приїзжий... Напевне, приїзжий. Бо я вас ніколи не бачила. Ні в саду, ні в парку, ні на Губернаторській...

— Отже ні, тутешній, — осміхаючись сказав Підгаєвський, згадуючи, що його дійсно можна було на протязі цілих років не зустріти в тих місцях, що про їх говорила Люсі.

— Як же я вас не бачила? — дивувалась Люсі і дивилась на його великими очима.

Підгаєвський завважив, що очі у неї були гарні, такі, як у колишньої його жінки. І та так дивилась на його. І якесь складне почуття обгорнуло його. Здавалось, що це „та“, в образі Люсі, дивиться на його після довгої розлуки й дивується, що не бачила його. І мріялось, що за цим здивовано-блискучим поглядом тремтить і ховається, народжуючись, нове кохання, що треба тільки збити якусь перегородку, і він знову зазнає його. І в серці в його заворушилось бажання жіночої ласки, якої він не знав так давно, і в той час розчинилась стара рана і з неї немов потекла тонким болючим струмком кров.

Він дивився на Люсі й на Емму й сумно осміхався. Люсі це помітила.

— Чого ви неначе й смієтесь, а такий сумний? — спитала вона.

— Так. Таким мабуть родився.

— Ні, всі люди родяться веселими.

— Ви думаєте?

— Я це знаю. А у вас мабуть єсть яке горе?

Підгаєвський нічого не відповів і замовк. Йому стало важко й сумно, і хотілось підвестись, вирвати в себе з грудей те, що щеміло там, здавити його кривавою рукою й кинути отій „посмітюшці“ й усім:

— Еге. У мене горе. Ось воно... Дивіться...

Губи йому стислись, а очі потемніли.

Люсі помітила, що Підгаєвському важко й їй стало ніяково.

— У кожного свої радощі й своє горе, — спокійно завважила Емма, й її поважний басистий голос прогучав, як вечірній далекий дзвін, спокоем і замиренням.

Здавалось, що вона знає й горе й радощі, і, кріпка тілом і духом, дивиться на ті горе і радощі згори, як дивиться далекий дзвін з своєї дзвіниці на долину.

— Еге, — сказав Підгаєвський і глянув на неї вдячним поглядом.

Його очі на мить зустрілись з її очима, великими й спокійними. Але Підгаєвський не міг у їх дивитись і потупив свої в порожню склянку.

— Ще прикажете пива? — влесливо запитав лакей.

— Подайте.

Дощ перестав і якось несподівано скоро заступив пізній вечір. Давно вже горіли огні. Публіка, що загнав її дощ, порозходилась, а та, що залишилась, обсидівшись, почувала себе гарно, і за столиками чулась вільна розмова й розкочувався сміх. Сміялись жінчини, подібні до дам Підгаєвського. Вони не раз потай переглядались з ними, але Підгаєвський того не помічав. Хміль ударив йому в голову й йому було гарно й до всього байдуже.

Одинокий і відлюдний, він боявся людей, а тепер сидів у цьому вертепі, бо справді той садок був непевний, серед веселого шумливого люду, й не боявся його, не боявся і своїх невідомих дам. Йому навіть були приємні близькість до їх і якийсь невиразний натяк на можливість чогось нового, незнаного.

Лакей ще раз подав пива. Підгаєвський частував дам і сам пив, і просидів з ними до півночі. Тоді Люсі попрохала провести їх додому й вони вийшли всі троє на підпитку.

IV

У банку всі давно вже були на своїх місцях, хоч ще ніхто не брався до роботи. Всі немов були сонні, хоч кінчалась десята година. До того й на дворі після вчорашнього дощу було млосно.

— А сьогодні коли-б знов не було дощу, — сказав контрольор своєму сусідові касирові.

— Може бути, бо дуже парить. Випив я, як звичайно, чаю з молоком і прийшов сюди увесь мокрий, — одповів той, витираючи хусткою рідке, злипле від поту волосся на сивій голові. — Чого це Харитона Осиповича немає?

— Та й справді, я вже сам дивлюсь. Що-що, а приходив на службу він завжди в свій час.

— Ну, сьогодні може й запізниться, — сказав, підходячи до них і чуючи розмову, бухгалтер і загадково осміхнувся.

— А що?

— Та нічого.

— Ні, справді?..

— Та справді-ж. Пустився наш Харитон Осипович у Дон-Жуани.

— Ну, що ви кажете?..

— Та те, що кажу. Вчора, як ото пішов дощ, я був на Губернаторській...

Бухгалтер схилився до віконця контрольора в дротяній сітці.

— Так... Куди його сховатись від дощу? Я — в отой садок, що при гостинниці. „Тіволі“, чи що він називається. Коли дивлюсь: і наш Харитон Осипович там. Та не сам, а з двома, знаєте, — він підморгнув якось особливо, — фінтіфлюшками.

— Не може бути.

— Як це не може бути, коли було?

— Не вірю, — сказав контрольор.

— Та й мені не віриться, — мовив касир.

— Ну що ж я брехати буду? Сидить і пивом їх частує...

— Оттакий святоша...

— Ха-ха-ха... Уявляю собі...

— А що ж, сидів — сидів чоловік та й надумав: жінка вкушає від дерева пізнання добра і зла, дай і я покуштую.

— А вони-ж таки гарненькі?.. — спитався замисливо контрольор.

— Та не погані. Хоч-би й вам, то здались.

— Ну що ви кажете...

— Та нічого. Кажу тільки, що й вам здались би.

— Куди вже мені старому...

— Ого-го... Знаємо вас. Дай бог і нам у ваші літа стільки запалу.

— Ну, - ну. Ви вже скажете, — ласкаво потріпав рукою контрольор по плечі бухгалтера. — А ви ось що скажіть...

Але в цю хвилину з дверей кабінета висунулась гнута фігура управителя. Живий і худий, як кістяк, з поглядом божевільного і довгими, рідкими, немов приставними, зробленими з кінського волосу, вусами, він, ступаючи мов манекен, підійшов до столу контрольного.

— А Підгаєвського немає? — спитався він, нервово моргнувши обвислим вусом.

— Немає.

— Так.

Він обвів поглядом залу банку, пожував губами і, нічого не сказавши, тією ж ходою манекена пішов назад до свого кабінету.

Коли його спина ще маячила в дверях, до зали увійшов Підгаєвський. Службовці підняли на його очі, але він, нічого не помічаючи, прийшов до свого місця, механічно вітаючись з тими, мимо кого проходив.

Бухгальтер підійшов до його.

— Ну, як себе почуваєте? — спитав він, задержуючи його руку в своїй і з усмішкою дивлячись йому в вічі.

— Нічого. Трохи заспався, — одповів спокійно Підгаєвський.

Він не бачив бухгалтера в „Тіволі“ й думав, що про те, що він учора там був і сидів з дамами, ніхто в банку не знає. Та й кому яке до того діло?

— Еге. А тут вас уже Маркіян Юліянович питає.

— Справді?

— Тільки що. Підіть до його.

Підгаєвський оправив волосся на голові й пішов до управителя.

Той сидів за столом, схилившись над паперами, і коли увійшов Підгаєвський до кабінету і підійшов до самого столу, не підвів очей на його. Підгаєвський постояв хвилину мовчки, але управитель, заглибившись у роботу, не звертав на його уваги.

— Ви питали мене, Маркіяне Юліяновичу? — сказав Підгаєвський.

Управитель підвів на його очі, не піднімаючи голови від паперів, і від того у його на чолі збіглись скорботно здивовані зморшки, а ліва частина рота з вусом перекривилась в гірку усмішку.

— Еге, я питає вас, але ви ще не зволили прийти на службу. А вже одинадцята година...

— У мене трапилось дома несподіване діло й затримало мене, — сказав Підгаєвський і чуючи, що каже неправду, до якої не звик, раптом почервонів. — Я завжди являюсь на службу в свій час і тільки сьогодні так трапилось...

— Ну, гаразд. Річ не в тім. Я хотів поговорити з вами, що у вас взагалі справи занедбані. Папери у вас лежать по тижнях без виконання, підрахунки своєчасно не підводяться. Ви й самі не робите, як слід і роботу інших гальмуєте.

Підгаєвський подивився, не моргаючи, на вікно й хотів сказати, що це тільки так здається, що у його все робиться вчасно, але управитель не любив, коли йому не дають говорити й сперечаються з ним.

— У нас так не можна. Банк повинен функціонувати, як добрий годинник. Кожне коліщатко повинне старанно робити свою працю, інакше годинник стане.

— Я роблю своє діло...

— Робите... Я знаю, що робите, у мене єсть очі. Але як робите?... — спалахнув управитель, і в очах його зажеврив гадючий огонь.

У йому прокидався „біс полуденний“.

№ 18422

— Але як робите?.. Ви подумали про це?.. Дубровний учора казав, що ви не здали йому досі рахунків Орловського банку. Хіба так можна робити?.. Коли вони поступили до нас..?

— Не більше як три-чотири дні.

— Неправда. Ви розумієте, що ви неправду кажете?.. Ви мені кажете неправду, — виділяючи кожне слово, пік управитель.

— У мене немає думки казати вам неправду, — сказав Підгаєвський, силкуючись пригадати, коли саме до його вступили ті рахунки. Може я помиляюсь...

— То-то, що помиляєтесь... — підхопив „біс“ — Ви всі так: упевняєте, що так воно єсть, а потім — „може я помиляюсь“. А по моєму, треба робити діло сумлінно, акуратно, тоді не буде ніяких розмов. Вас рекомендував Павло Іванович. Ви були колись справним робітником, і я покладався на вас. А тепер... я не знаю, що з вами робиться. Ви тільки подумайте: держати непровіреними рахунки трохи не два тижні... Я бачив у вас у банку якісь книжки... Щоб їх не було. Чинownik, як він тільки переступив поріг банку, повинен забути про все, окрім діла, яке йому доручено.

Підгаєвський гірко усміхнувся.

— Чого ви смієтесь?.. — мов опечений гарячим залізом, підскочив „біс“.

— Ех, Маркіяне Юліяновичу. Коли б ми могли, увіходячи в банк, кидати за порогом усе, що нас мучить і турбує, що, може, дихати нам не дає, що одбірає у нас снагу... Словом, що й говорити...

Підгаєвський махнув рукою. Ці слова вирвались у його несподівано й ніхто ніколи так не розмовляв з „бісом“.

Він дивився на його широко розплющеними очима.

— Що ж вам, як ви кажете, не дає дихати?

— Багато є чого... — сказав Підгаєвський, погасаючи, як перегорілий папірець. — Ви хотіли щось мені сказати...

Управитель зрозумів, що Підгаєвський йому більш нічого не скаже.

— Я хотів вам сказати, що коли ви себе почуваєте так негарно, то ви взяли -б відпуск. Я нічого не маю. Я розумію: бувають всякі обставини... Вашу роботу розділимо між іншими службовцями.

— Дякую, Маркіяне Юліяновичу. Але я подумаю.

— Нічого думать. Я даю вам відпуск... Хочете на місяць чи на півтора?..

— Спасибі.

Коли Підгаєвський вийшов з кабінету управителя, то він не знав, чи йому дано відпуск, чи справу скеровано до того, щоб зовсім здихатись його з банку. Але тепер йому було однаково. Якесь байдужість опанувала його. Не хотілось думати про завтрашній день. Він тільки порішив, що виїде кудись з міста. Поїде до брата. А може туди, де живе вона... ота жінщина, що й досі носить його прізвище. І коли він подумав про це, йому здалось, що вона взяла з собою не тільки його прізвище, а й щось далеко більше, важливіше. Взяла з собою частину душі його. І жаль пронизав його серце.

І раптом, викликаючи огиду й обурення на себе самого, згадалась тільки що минула ніч.

І потім, кожного разу, коли Підгаєвський пригадував, як усе сталося, він не вірив тому, що було. Йому здавалось, що то був тільки сон, неприємний сон, що при одному спогаді про його було важко й соромно!

Він проважав їх із саду додому. Ніч після дощу була особливо чарівна. Якась ясна й неначе п'яна. З жагучими очима й пристрасним диханням.

Місто вже засипало, і вулиці робились якимись замислено-таємними й чутливими. Відгукались на кожен згук і було чудно і дивно чути ті відгуки в місцях, де завжди гомоніла людська юрба й греміли екіпажі. Будинки стояли мовчазні й загадкові, як сфінкси, а дерева на тротуарах здавались живими істотами, що їм надано очі й уші й вони прислухаються й придивляються одно до одного й до того, що твориться на вулицях.

Всі троє були сп'янілі й од пива, й од розмов і від чарів звабливої ночі.

Спускались по чистих, вимитих дощем плитках пішоходів униз, туди, де далеко й широко в п'їтмі вогко дихала могутня ріка. Повернули ліворуч у бокову вулицю.

— Ні, ходімо краще на річку, — сказала Люсі. — Ще рано.

І вони вернулись назад і пішли далі вниз. Прийшли на мощене гранітом набережжя й зупинились.

Ріка, широка й спокійна, безгучно текла під зоряним небом і тремтіла безліччю миготливих огнів. — великих і малих. Темнів далекий протилежний берег з рядами чорних барж і купами верб. На баржах нерухомо стояли золоті огні й немов спали. Десь далеко лопотіла машина на пароплаві, що збирався рушати в дорогу. Але самого пароплава не було видно.

— Гарно. Коли б човен і молодий гребець... Ех, попливла б далеко — далеко... — сказала Люсі й гарячою рукою стисла руку Підгаєвського.

— Коли - б молодий. А його то й немає, — одповів він, чуючи теплоту молоді дівочої руки й чуючи, що він зразу, несподівано опинився на межі, що за нею забувається все.

— А ви хіба старий? — притягла вона його за руку до себе зовсім близько, очі до очей. — А ви... хіба... старий?..

Очі дивились в очі й бачили в їх позлотисті відсвіти зор і далеких ліхтарів і ще щось, чому не можна було прибрати ім'я.

— Не молодий уже.

Люсі засміялась і одхитнулась од Підгаєвського, не випускаючи його руки.

— Еммо, чуєш? Не... мо... ло... дий уже...

— То він таїться, — проказала Емма й засміялась.

Підгаєвський теж сміявся, і йому було дивно, що він сміється, що держить за руку молоду, чужу йому жінчину, як держав колись ту, що тепер десь так далеко від його. І йому хотілось і сміятись, і сісти на лаву, обхопити голову руками й заплакати так, щоб плач його почувли оті огні на річці, зорі на небі й та, та далека, чужа і в той час болюче дорога й близька.

— Мені холодно, — сказала Люсі й притулилась до його, здригаючись в кисейній блузці.

Підгаєвський пригорнув її до себе. Він чув теплоту її молодого тіла й це йому було приємно.

— Ходім додому, — сказала Емма.

— Ходімо.

Емма повернулась, щоб іти, а Люсі затримала ліктем Підгаєвського і крадькома поцілувала його в губи.

Огнем озвався той поцілунок по жилах Підгаєвського. Він хотів припасти устами до уст Люсіних, але обернулась Емма.

— Чого-ж ви не йдете? Холодно.

Вони пішли, всі троє, од води в німу вулицю, несучи в очах і душах таємну просторінь синьої ріки, її вогні і щось нове, що зародилось зараз оце в їх і зараз же може умерти.

І знов кам'яні сфінкси стежили очима за їх ходою, а дерева прислухались до їх розмови, і вулиці потаємними закутками воріт і рундуків одгукались на кожен згук.

Підгаєвський ішов, розмовляв з Люсею й Еммою й думав, що, не дивлячись на все, життя все таки прекрасне й звабливе, що в йому єсть багато невідомого й болюче-солодкого, й що у самому стражданні людини потайними вогнями горить врода й буяє поезія. Треба тільки не тікати від його, не відгороджуватись мурами софістики, не обкопуватись ровами традицій, а приймати таким, яким воно само йде на нас. Бути жадливими до його, невиситими.

І він усміхнувся сам собі: „Бути жадливими до його, невиситими“... Але хіба він здатен на це?...

— Чого ви зажурились? Ось і наша квартира. Ходімо!... — сказала Люсі.

Вони увійшли. Піднялись на один поверх, потім на другий.

— Ось ми й дома...

У їх були дві гарно прибрані кімнати й Підгаєвський з цікавістю оглянув їх. Ніколи він не бував по таких кімнатах.

— Ну, ось ви й дома, — сказав він словами Люсі й став прощатись.

— Куди-ж ви? Ми вас не пустимо, — заговорили разом обидві подруги і взяли його за руки. — На дворі темно і йти одному небезпечно. Ви зостанетесь у нас.

І він зостався. Дозволив умовити себе, спокусити звабою чогось непережитого й дражливого, чого хотілось і було страшно.

Непомітно минула коротка, безумна ніч і почало світати. Люсі припала йому головою на груди й шепотіла:

— Милий, я тільки заговорила з тобою, то ти став мені дорогий і любий... Не такий, як інші. Все у тебе не таке: і слова і погляд. Любий, ти прийдеш ще?... Ти не забудеш мене? Я люблю тебе. Щось дороге мені єсть у тобі... Ти неначе брат мені. Чуєш?... Чого-ж ти мовчиш?... Ти плачеш?... Я тебе образила?...

Підгаєвський лежав горілиць і груди його затремтіли з ридання. Підкотилось воно несподівано й непереможнo. Йому згадалась друга жінщина, другі такі самі незабутні ночі...

До двадцяти сьоми років, до самого шлюбу, він не знав жінщини. І в душі його склався культ її. Вона здавалась йому великою таємницею природи, прекрасним вінцем творіння. Він сподівався і в їй, своїй дружині, зустріти теж саме й не зустрів. Розвіялись ілюзії, облетіли як пожовкле листя, мрії, й жіноча ніжна рука вирвала без жалю у його з грудей серце, й кинула його на брудну вулицю...

І тепер знов, як та сірена, жінщина з підмальованими очима цілує його, пестить його волосся й безсоромними устами говорить те саме, те святе, що чув з уст її. Говорить дорогі й любі слова, за які можна життя віддати...

Але все це — мана, усе — важкий фантастичний сон.

Він одвернувся.

Сльози, справжні, гіркі сльози, бігли з очей у його, а серце стискалось від жалю й муки.

— Не треба... не треба... — говорила Люсі й хотіла поцілунками заглушити його ридання й не могла.

Але Підгаєвський зараз же сам перемиг себе. Підвівся на ліжку, вогкими од сліз очима глянув на злякану Люсі й засміявся.

— Любиш?... Ти кажеш — любиш?... Так люби... Дай умерти... Дай випить до дна...

Руки знов сплелись в обіймах, і уста злились з устами.

— Ти блуднице, ти, продажня... Чи знаєш ти?... Ах випий же ти всю душу... Всю нікому непотрібну душу... Бо вона нікому, нікому непотрібна...

— Милий, любий... Нікого я не любила. Тебе з першого погляду... як брата...

Сонний, безсилий ранок дивився на сонну землю. Десь вгорі, далеко, в кінці вулиці двірник підмітав дорогу. Візник на розі вулиці спав, сидючи в фаєтоні, і спали його коні. Підгаєвський вертався додому.

Заплатив гроші й вийшов з хати. Не хотіла брати, благала. Але він кинув на стіл золотого й він покотився з столу під ліжко.

— За що?...

— За кохання.

— І ти такий, як всі? Так іди... Іди...

Він пішов.

— Вернись... Любий, вернись, не сердься...

Він тихо вийшов з хати.

— Будь ти проклятий. Будьте всі ви прокляті... Всі ви такі... Вона засміялась і заридала.

Але Підгаєвський не вернувся. Він тихо, мов щось думаючи, сховався по східцях і чув, як озвалась до подруги Емма. Йому було жалко Люсі й жалко себе. Увесь організм його набрався гіркоти й жовчи, і важко було дихати. Немов важкий камінь висів на грудях.

VI

„Що б ми не робили: працювали, чи лінувались, крали, чи давали милостину, хитрували, піячили, розпутствували, чи були чесні, помірні й чисті від всякої скверни, — щось вічне, що безперестанно живе в нас, за всім тим стежить і, як непомилний судія, покладає свій присуд: „Це єсть добро, а це — зло“.

„Коли ми подаємось пристрастям і розум наш затемнюється і ми робимось подібні човнові, що його вхопило хвилями й понесло в безкрає море, те вічне стежить за нашими вчинками й шепче нашій свідомості, що так не слід робить.

„Що ж воно таке? Хто й якою силою вдихнув у нас те вічне, непохитне й непідкупне, що невідступно мандрує за нашою душею?“.

Підгаєвський поклав книжку і замислився, держучи перо в руках.

Горіла лампа і перед ним лежав розгорнутий на останній сторінці його рукопис. Він невидючими очима дивився перед себе, а мисленні очі шукали в нетрях свідомості того вічного, того непомилного й непідкупного. Воно повинне було б світитись у пільмі, бо воно мусило б осявати найтемніші кутки свідомості, і внутрішні очі людини повинні б були побачити його й конкретно уявити собі, що воно таке.

Але тайники душі здавались Підгаєвському темними, а воно, те вічне, безсонне, нетлінними очима дивилось і в їх, і з їх, і все бачило. Тільки його самого не було видно.

Що ж воно таке?

„То єсть Дух,— подумав він, частина єдиної нетлінної субстанції, яку люди всіх країв і часів звали й зовуть богом“.

І знов замислився. Але думки його не мали логичного зв'язку, а неслись як розірвані хмари. І він нічого не міг писати. А перед його мисленними очима тим часом виринули, неначе з туману, дві жіночі постаті й вились, і переплітались, то розходячись нарізно, то зливаючись до купи, й немов щось хотіли йому сказати. І він силкувався вгадати, про що вони кажуть, і яка загадка таїться в кожній з їх,— і не міг.

То були—та далека й Люсі.

І дивно було бачити їх вкупі, і обох було жалко, і хотілось, щоб вони виявили те, що мріялось йому в їх, і не можна було цього здійснити.

Підгаєвський глибоко зідхнув.

„Життя, ти, як небо, вічною загадкою стоїш перед нами, й ніхто не знає твоїх таємниць“— подумав він і знов зідхнув.

Хтось стиха постукав у двері.

— Увійдіть...

Не одриваючись од своїх дум, Підгаєвський одвернув назад голову й побачив, що в кімнату увійшла Люсі.

Перше, що майнуло в думці Підгаєвського, було: як вона знайшла його квартиру й чого прийшла? Але він не встиг нічого збагнути, як вона підійшла до нього й скромно, як гімназистка, червоніючи протягла руку:

— Здрастуйте. Я вам, здається, перешкодила працювати.

— Нічого.

Підгаєвський встав, і вони стояли одне проти одного якось хвилину, не знаючи, з чого почати розмову.

— Я принесла вам ваше,— сказала Люсі й полізла в редікюль.

Підгаєвський разом згадав, як він покинув Люсі, як грубо кинув їй золотого, і той покотився кудись на підлогу. Але не міг пригадати, що саме він забув у Люсі з своїх речей, щоб вона могла принести йому.

Люсі вийняла з редікюля золотого й поклала на стіл поруч з рукописом.

— Ось.

— На що це?

— Так. Не треба мені ваших грошей.

— А як же?— усміхнувся Підгаєвський, й усмішка вийшла негарна, зла й безсила.

Він хотів сказати: чим же вона житиме, коли не братиме грошей з своїх гостей? Але йому стало жалко її, й він не спитав, а взяв золотого, піймав її тонку руку і хотів усунути в неї монету.

— Ні, не треба, не треба... я не візьму...

— Це ваші гроші. Ви повинні їх узяти.

— Ні, я не візьму,— рішуче сказала Люсі, вислобоняючи свою руку з рук Підгаєвського.— Куди хочте, подіньте їх, я не візьму. Ви кинули, як останній... Так ніхто не робить... Я не ждала від вас цього...

— Люсі, вибачте. Я не думав вас образити.

— А за що так зробили?...

В голосі у неї затремтіли сльози й вона одвернулась.

— Я весь день проплакала... Ви мені здались таким гарним, таким ласкавим, як брат... І потім — на...

Підгаєвський узяв її за руку.

— Я не думав вас ображати... Це сталось якось несподівано. Сядьте.

Люсі сіла на підставленого їй стільця.

— Всі думають, — говорила вона, дивлючись вниз, що ми не люди, що ми якісь тварі... Ноги цілують, руки цілують, а потім шпурляють свої гроші... Думають, що в грошах усе...

Вона замовкла. Підгаєвський не знав, що говорити, й теж мовчав. І обое вони чули, що між ними єсть якийсь звязок, що їм треба говорити і вияснити те, що сталось, і обое боялись починати розмову.

Підгаєвський, аби щось робити, висунув з столу шухляду, поклав туди свій рукопис і знов засунув її. І знову нічого було казати.

— Я вам перешкодила працювати? — сказала Люсі.

— Ні, нічого.

— Ну, я піду.

— Чого ж так скоро? Посидьте.

Люсі повернулась на місці й зідхнула. Вона знала, що їй треба йти й не могла.

Підгаєвський ще раз подивився на неї, і йому впало у вічі, що вона гарна собою й нещасна. Йому стало жалко її. Вона неначе пташка, що в грозу б'ється вночі в освітлене вікно... Бо що вона має там у тій пітьмі, з якої прилетіла?

Йому стало жалко її й він з ласкавою усмішкою протяг до неї руку. Взяв її тонку, ніжну руку й підніс до губів.

— Простіть за вчорашнє...

Вона мов ожила разом. Підвелась з місця, обхопила його голову руками й покрила поцілунками.

— Ти мені вибач... Ти, ти мене прости... Я винна перед тобою. Я така негарна... Я не могла не прийти до тебе. Ввесь день плакала... Коли ти пішов, я не знала, що робити з собою. Бо ти взяв мою душу...

Він притиснув її до себе за тонкий, тугий стан і йому здалось, що все, що було після того, як він кинув золотого, попливло кудись і розвіялось, і що він знов знайшов те, чого так бажала душа його, без чого йому не можна було жити.

VII

З того дня щось нове увійшло в життя Підгаєвського. День він сидів у банку — відпуску ще не взяв — а увечорі і вночі зустрічався з Люсі.

Ті зустрічі були солодкі й болючі.

Немов якась мана дражнила обох їх щастям і не давала його. Серце Підгаєвського відогрівалось у жіночих ласках, очі милувались молодою дівочою вродою, а мозок, неблаганний прокурор, рився по пунктах своїх зненависних законів і виставляв їх на очі. Вона малорозвинена. Не пара вона тобі. Тільки тіло єднає вас — на мить, на хвилину, — а ви чужі, зовсім чужі. Не вір їй: вона відкіля прийшла, туди й піде. Людські самці розтлили не тільки її тіло, а й душу. І не воскресне вона, і не знає її гидоти, в яку втоптані її.

І де далі приглядався Підгаєвський до Люсі, тим ясніше бачив, що все ж таки вона — мало розвинена, мало освічена, але молода, жвава, метка по натурі — дає йому більше, ніж він їй. Уже той сміх, що вона приносила з собою, той ясний погляд, яким дивилась вона на його, покривали все, що він міг їй дати.

Але що ж буде далі?

Зараз Люсі живе з Еммою. Та хіба їй можна далі там жити?...

Взяти до себе? Зв'язати себе?...

Ні, він не зважиться на це. Більше того, — часто йому здавалось, що він зовсім не любить її.

І він рішив одразу порвати все. Взяти відпуск і виїхати з міста. Куди?

Але хіба не однаково — куди? Аби виїхати.

Поїде на хутір до брата, потім ще куди-небудь.

І тут Підгаєвський завжди ловив себе на бажанні поїхати туди, де живе його жінка й побачити її. Тільки здалека, тільки на один момент. Попрощатись з нею. Бо вони ж і не попрощались.

Вона написала йому листа й тільки всього. Той лист був останньою річчю, що нагадував про Валерію, та ще її кримський щоденник.

Нарешті справа з відпуском була вирішена остаточно й Підгаєвський почав готуватись до від'їзду. Перебирав свої речі й відкладав те, що думав брати з собою. Вирішив узяти й свій рукопис, думаючи продовжувати працю над ним у брата.

Коли поліз до столу за ним, натрапив на листа Валерії, а потім знайшов і щоденника.

Рівно горіла електрична лампочка й було, як звичайно, тихо в кімнаті, коли він витяг з конверта листа й почав читати його.

„Пишу тобі з Славгорода, хоч для тебе певне не матиме ніякого значіння те, де я тепер живу. Річ не в тому, де я живу, а в тому, що скоро мине рік, як ми розлучились і ти досі не мав від мене мого, як ти казав, останнього слова. Я обіцяла подати його й тепер подаю.

Любий Тоню. Дозволь мені востаннє назвати тебе цим звичним для мене ім'ям. І не тільки звичним. Ти ж знаєш, що в мене не було й тепер немає ніякої злоби проти тебе, чи чого-небудь подібного. Скоріше в тебе можуть бути такі чуття, і я розумію їх, бо вони цілком природні. Але не будемо говорити про це. Будемо говорити про те, що привело нас до розлуки, і я прохаю тебе єдино об однім: зрозумій мене, коли я в чому винна перед тобою — вибач мені ту провину й нарешті — забудь мене. Бо я не варта того, щоб пам'ятати про мене. Це не рисовка перед тобою чи перед собою, а дійсне моє переконання. Ти знаєш мою щирість і повіриш мені.

Це все неначе передмова і я ніяк не можу приступити до суті. Зробити це так важко. Але буду з тобою цілком щира і скажу прямо й просто: я пішла від тебе й вертатися не думаю.

Яка причина того, що я покинула тебе?

Наскільки я сама себе розумію, причина та не в тобі, а в мені. Ти чесна, розумна й благородна людина. Ти — спокійний і урівноважений. А я, що таке я, як не огонь, що хилиться на вітрі й туди й сюди і сам не знає, чого йому хочеться. Може це того, що я порівнююче ще досі молода і дурна, а може в моїй натурі є щось таке, що тихе життя наше з тобою мене не задовольняло. Я сама не знала, чого мені хотілось. Через це я завдавала тобі своїми примхами чимало

неприємностей і я знаю, що наше життя не було й для тебе цілком гарне.

Коли я зустрілась з Анатолем, то я неначе попала в рідну мені стихію. Зустрілось двоє нерозумних і легковажних людей і полетіли за вітром. Як той метелик на морі, що я записала про його у своєму кримському щоденнику.

Він залишився у тебе. Спали його, бо він тобі непотрібний та й мені теж.

Так от минає рік, як ми розійшлись і мені живеться добре і ми з Анатолем зжилися так, немов одно для одного утворені. І ти бачиш і зрозумієш, що назад до тебе я не вернусь. Я не хочу добиватися формального розводу з тобою, бо мені він не потрібен. Коли-ж ти захочеш розвестись, то воля твоя і по закону твоє право.

Оце те слово, що ти прохав його у мене. Але це не останнє моє слово. Останнє буде таке: бувай здоровий і щасливий і не держи в серці своєму зла проти мене. Забудь безпутну Валерію, а якщо згадаєш коли, то знай, що вона любила тебе гаряче й щиро.

Валерія“.

До листа була приписка.

„Валерія все сказала вам, Харитоне Осиповичу, але дозвольте і мені додати пару слів. Ми, люди, не вільні в своїх чуттях і діях. Якось усе складається незалежно від нашої волі і через це виникають різні, іноді важкі і неприємні колізії. Мій лозунг: не йти проти життя, а за життям. Що сталося, так тому і бути. Що має бути — нехай буде. Одного я тільки бажаю, щоб Валерія Миколаївна була зо мною щаслива і щоб ви змогли перенести розлуку з нею без катастрофічної ломки життя свого.

Анатоль Рафанович

Підгаєвський поклав листи на стіл і замислився.

Йти за життям... Ясно, що всі ідуть за життям, а не проти життя. Хто піде проти, тоді загине. Не може в струмні виділитись якась крапля і піти проти течії. Вона може тільки вискочити з течії на берег і загинути. Ясно, що і Валерія і Анатоль і він сам — ідуть за течією і волю свою виявляють тільки до тієї міри, до якої дозволяє це робити людський колектив і фізичні закони існування. Але яка це утіха, коли він не може забути Валерії, коли в тому місці, яке вона займала в його житті, утворилась порожнява і її нічим заповнити. Люсі... Що таке Люсі для його? Людина, що з нею він близький тільки фізично, а Валерія — за тисячу верст, його любя Валерія, в тисячу крат ближча йому від Люсі.

Поїхати і побачити її. Але сором перед Рафановичем, сором перед Валерією, сором перед самим собою. Ні, її треба забути.

— Треба забути, треба забути...

Почувся дзвоник, хтось прийшов до Підгаєвського, питає у прислужниці, чи можна бачити.

Поклав листи і щоденника в стіл і піднявся назустріч гостеві.

VIII

До кімнати вступив років сорока кремезний смаглий, мов дьогтем змазаний чоловік з широкими вилицями, міцними щелепами і прижмуреними очима. Немов затиснув він тими своїми щелепами кісточку з маслини і ось-ось розтрощить її. Того і прижмує так очі.

— Смоляга Матвій,— сипкувато сказав він, подаючи дебелу, мов з дуба грубо вироблену руку.— Добродій Підгаєвський?

— Так. Сідайте.

Смоляга озирнувся по кімнаті і вузьким і гострим поглядом, мов на голку нанизав наготовану для подорожи білизну і речі.

— Збираєтесь їхати куди?

— Так,— знов одним словом одповів Підгаєвський, приглядаючись до невідомого і помічаючи його потертий і засмальцований одяг і чорні робітничі руки.

— А я до вас в одній справі... Чи можна говорити конспіративно?— нагнувся він до Підгаєвського і притишив голос.

— Можна. У мене нікого немає.

— То й добре.

Смоляга випростався на стільці і прижмурено поглянув на Підгаєвського. І не можна було вгадати чи він короткозорий, чи під прижмуреними віями ховає гострий і занадто пронизуватий погляд.

— Сподіваюсь, що ви одержали не так давно листа від Зембулата, в якому він сповіщає, що має до вас прибути товариш Синегуб і прохав допомогти в його справі. Я і є Синегуб. Це моє конспіративне прізвище.

— Так. Такого листа я одержав. Чим могу бути корисним вам?

Смоляга цмокнув язиком, немов що проковтнув. Глянув на Підгаєвського і потім почав говорити. Говорив здалека і вельми плутано. З розмови Підгаєвський довідався, що його послала сюди київська організація для відновлення звязку і налагодження одного дуже відповідального виступу. Говорив про те, що організація у звязку з загальною реакцією підупала, що до рук жандармерії попало багато товаришів колишніх проводирів руху 1905 року, а інші самі одійшли від організації. Що взагалі справа стоїть кепсько.

— От, наприклад: Білогруд, Маляренко, Дубраєвська — покинули всяку громадську працю. Зембулат ще так-сяк держиться, Сорокопуд законспірувався навіть від партії і подався на свою руч у район Донеччини на шахти. Пустила за ним жандармерія таємний розшук, але даремно. Хлопчина спритний, його важко знайти. Мабуть працює десь забойщиком.

Розповідав далі, що центральний комітет вживає всіх заходів, щоб підняти справу, відживити і налагодити звязки, добути коштів. Увагу його, як і раніш, головним чином звернено на фабрики і заводи, ведеться пропаганда, засновуються філіяли. Але по правді кажучи, справа розвивається дуже повільно. Надзвичайно поширилось шпигунство. Провокатор став звичайним явищем. Мало на кого можна покластись.

— Що ж робити? Такі люди, що дійсно могли послужити революції, на каторзі і заслані. Наприклад: Маруся Спиридонова, Настя Биценко, колишня Камеристова, Ольчановська Ніна... Тьху-ти, саме жіноцтво пригадується...

Смоляга засміявся.

— Ну та й нашого брата немало, що гнуса годує по тюрмах. А головне, чому не посувається наша справа як слід—це брак коштів. Відрахунки з платні дають мало та й підходять дуже повільно. А централові треба мати великі і вільні кошти. І ось в останній час, коли урядові здається, що революційний рух зовсім притишено, комітет прийшов до думки відновити знов систему експропріації. Тільки не

партизанським способом, нарізно, а одночасною організованою акцією скрізь. Щоб таким чином застати уряд невідготіваним.

Смоляга дивився на Підгаєвського, а той на його і один неначе що зважував, а другий ждав, що буде далі.

— Так ось... Вирішено взяти на гака одночасно всі казначейства і державні банки, в тому числі і ваш.

Смоляга пронизав, вивіряючи, Підгаєвського своїм вузьким і гострим, як бритва, поглядом. Тепер Підгаєвський бачив, що гість його зовсім не короткозорий, а зіркий, мов яструб, і насторожився. З останніх слів Смоляги він побачив, що справа підходить вже зовсім близько до його і морозець пробіг у його поза спиною. Йому треба було ще поки Смоляга зробить пропозицію, мати на неї готову відповідь.

— Так ось, кажу, в загальний план увіходить і експропріяція вашого банку.

Смоляга помовчав, мов ждав, що скаже Підгаєвський. Але той мовчав.

— Комітет покладає надію на вас. Ви служите в банку, знаєте всі ходи й виходи й могли б бути дуже корисним. Як вам здається?

Підгаєвський мовчав.

— Коли б для вас не зручно було взяти активну участь, то комітет дає вам волю самому визначити межі своєї участі в акції.

Смоляга дивився на Підгаєвського і ждав.

— Я завжди був проти експропріацій. І тепер ніякої допомоги від мене ні ви, ні хто інший не матиме.

— А партійна дисципліна, — підвівся грізно й незграбно, мов ведмідь, зіп'явся на задні лапи, Смоляга. — А коли комітет дасть наказ?

— Ніяких комітетів я не знаю. Я давно й назавжди порвав з партією. Це не оформлено, але, коли треба оформити, то я це зроблю.

— Товаришу, — пом'якшав Смоляга, — не треба так загострювати питання. Всі вимоги комітету умовні. Я ж казав вам: можете самі визначити межі своєї участі...

— Я й визначаю.

— Ви відмовляєтесь.

— Це й є визначення меж моєї участі.

— Шкода. На вас покладались... надії.

Підгаєвський мовчав.

— Тоді хоч дайте слово, що ви не станете проти нас у цій справі.

— Моє правило в чужі справи не втручатись. Ваша справа мені чужа.

Смоляга ще посидів, дістав від Підгаєвського адреси брата його й Рафановича й пішов.

Перед виходом попрохав грошей на організацію, але Підгаєвський відмовив.

Коли Смоляга вийшов з хати, він відчинив вікна на вулицю і впустив до хати свіжого повітря. Йому було важко дихати.

IX

Підгаєвський ходив по кімнаті й силкувався заспокоїтись.

Що це таке? Відкіля і чому так несподівано?

Поява Смоляги й його пропозиція гострим дисонансом увірвались у його тихе й одноманітне життя. Смоляга нагадав йому про колишніх

товаришів, про працю в організації і Смоляга ж поставив питання про те, чи належить він тепер до тієї організації і чи буде працювати по її директивах.

Тоді, з опалу, Підгаєвський зрікся від співробітництва і тепер, розбираючись у тому, що сталося, він почував себе ніяково й сиротливо. Немов зірвався з човна між розбурханих хвиль, і вони викинули його на безлюдну скелю, а човен з давніми товаришами й приятелями поплив далі. Ні з ким було дати собі ради, й не було на кого спертись.

Довго ходив Підгаєвський по кімнаті й пригадував своє минуле. Пригадав, як помалу відійшов од партії і порвав з нею останні звязки. Розчарування, немов іржа, переїло його революційні переконання. Особисті невдачі підломили енергію. І що ж, невже він стане ренегатом? Невже перейде до ворожого табору?

Ні. Але й стояти в лавах товаришів не може...

Було невимовно важко і, немов шукаючи якого опертя для себе чи виправдання, Підгаєвський видобув із столу щоденника Валерії й почав перечитувати його. Все було йому давно знайоме, але він спинявся на кожному відділі й думав, уперто думав, про те, що було колись і вже не вернеться. Бо останнє слово сказано, і сказала його йому Валерія, а він партії.

ІФІГЕНІЯ В ТАВРИДІ

Щоденник Валерії П.

15 червня. Їду до Криму. Я, що ніколи не бачила ні гір, ні моря, їду до Криму. Він мені уявляється якоюсь казковою країною, що посідають її легендарні таври й кимерійці, жорстокі й кровожадні люди, що ходять у звірячих шкурах і досі ще приносять у жертву своїй суворій богині — діві Артемиді людей. В моїй уяві смутно оживає стародавній міт про Іфігенію, дочку Агамемнона, що чудово стала жрицею тієї богині, і робиться страшно: чи не загину я серед тих людоджерів, і чи пошастить мені, коли не стати жрицею в Тавриді, то хоч благополучно повернутися з неї назад.

З такими думками я зшила оцей зшиток і якимсь несподівано написала на йому назву: Іфігенія в Тавриді. Буцім то я ота Іфігенія.

Трохи смішно, але нехай буде так.

Ідемо з Серафимою. Тоня каже, що вона буде мені за ангела-охоронника. Але у справжніх серафимів було, здається по шести крил, а моя Фімочка не має ні одного. Ну, нічого, якимсь обійдемося і без крил.

16 червня. Ми на пароплаві. Тільки що одійшли від пристани. Тоня довго стояв на березі й махав нам брилем, а пристань все далі й далі відходила від нас і Тоня де-далі ставав усе меншим і меншим. Нарешті пароплав дійшов до середини Дніпра й повернув за водою. Ми перейшли на другий борт. Постать Тоні ледві маячила на пристані, а ми взяли напрям і пішли, поуз заводів і лісопилот на острові, вниз за водою.

Коли відходив пароплав, на пристані було багато родичів і знайомих тих, що від'їзжали, і після третього гудка, коли почали прибирати сходні і відчалювати від берега, публіка ця підняла страшенний гвалт. Найбільше євреї. Одна група їх стояла коло Тоні і складалася з старої й важкої „балабусти“ й купи її онуків. Проважали Суру, дочку чи внучку тієї „балабусти“, і з якою експресією вони вигукували:

- До побачення.
- Щасливої пути.
- Бувай здорова.
- Пиши відкритку.
- Телеграфуй.

І так далі, й таке інше. За їхнім криком я не чула, що на прощання сказав Тоня. Стояв він сумний-сумний — мені стало так його жалко. Як гарно було-б, коли б і він зміг був поїхати з нами. Але йому не можна: служба в банку не дозволяє кинути його та й вільних коштів наших не стало б на двох і він „приніс себе жертву“ для мене. Я високо ціню цю самопожертву й дуже йому вдячна.

17 червня. Ніч провели добре. Непомітно пройшли гирла й лиман, постояли якийсь час в Очакові. Там була вигрузка чи нагрузка, не знаю, але на чердаці довго й дуже греміли. Я не виходила з каюти. Прокинулась уже в морі під Одесою.

Яка гарна Одеса з моря. Найбільше мені подобалась якась антична арка вгорі над портом.

Нам треба пересідати на пароплав Кримської лінії й у нас є кілька вільного часу. Фіма хоче показати мені Одесу. Ідемо.

Одеса гарна не тільки з моря. Вона дуже подобалась мені й на суші. Великі і якісь міцні будівлі, рівні й широкі вулиці, чудова гранітова буркізка і гарні пішоходи.

Коли ми йшли по такому пішомуду, зробленому з темносірих квадратних плиток, Фіма запитала:

— Що, тобі не пече в підшви.

— Ні,— кажу. А хіба що.

— Та ти ж ідеш по лаві Везувія.

Фіма каже, що ті плитки вироблено коло Везувія з його застиглої лави й привезено до Одеси.

Подобався мені бульвар над морем і широкі сходці з його в порт.

16 червня увечорі. Пароплав „Пушкин“ рушав з Одеси після полудня. Приємно, що він має таку гарну й поетичну назву.

Зараз ми далеко від Одеси й від берега. Навколо тільки море. Я дивлюсь на його, мов зачарована, й не можу одірвати очей від його. Я ж ще ніколи його не бачила й не плавала по ньому. Це мій перший в житті вечір на морі.

Мені зараз здається, що на темносиньому кружалі, великому, великому, мирно пасеться хвиля. Ми перерізуємо те кружало й ніяк не можемо вибитись із його центру: центр пересовується вкупі з нами.

І нема нічого над нами, і нема нічого навколо нас. Тільки небо — в блідих, анемічних хмарах і море. А ззаду сонце кидає розпеченим сріблом і кришталем нам у слід і тільки ледві-ледві достає до корми пароплава. Не вистачає сили в його засипати нас тим сріблом і кришталем, бо ми тікаємо й тікаємо від його. Іноді, мов клапті кинутого кимсь по вітру паперу, забілюють проти сонця крилами морських чайки.

Ось поперед пароплава почали вистрибувати з води якісь сіроспинні й білобокі рибини з загостреними рогачиком хвостами.

— Дельфіни.

Повертають за пароплавом. Пливуть врівень з ним під поверхнею моря, іноді виринають з хвиль у повітря. Нарешті відстають. Пароплав таки перегнав їх...

І знов море й море, без кінця й краю. Тільки море й небо.

Але що це. Звідки не взявся, мабуть з нашого таки пароплава, над нашими головами руденький метелик. Звичайний метелик сухо-дільний. Летить врівень з нами і все вище й вище підноситься вгору Вітер повільно зносить його ліворуч, він летить все вище й вище й нарешті губиться в ясному повітрі.

Загине, необачний. Нащо йому було зриватись з місця. Ми скоро ж мусимо приплинути до землі. На ранок.

Мені жалко того необачного літунця.

17 червня. Ми в Севастополі. Коли підходили до його, я спала. Прокинулась в порту. Вийшла на чердак. Пароплав стоїть близько під високим берегом, так що міста з його не видно. Після чаю ходила з Фімою трохи пройтись по ще тихому місту. Там ще тільки мели й прибрали вулиці, і здавалось, що місто тільки-тільки просипається й починає робити свій туалет.

Були на приморському бульварі. Він скоріше походить на сад. В йому дуже гарно, і нам приємно було посидіти в холодку й полюбуватись панорамою моря.

Побачили звичайно пам'ятника Нахімову. Більше ні на що не найшлось часу, і ми повернулись до пароплава.

На пристані зустріли нашого Рафановича А. М. і ще когось з ним. Привітались. Рафанович познайомив нас з своїм товаришем. Прізвище його не дочула, а зовуть Борисом. Має обличчя якогось молодого й вродливого бонзи. Буркнув два слова й уставив свої містичні очі на море. Цікава людина.

Рафанович теж їде до Ялти. Був у Симферополі й Бахчисараї. Бачив ханський дворець і фонтан.

Ах, як би я хотіла побувати в Бахчисараї й побачити все, все і посидіти у вечорі коло фонтана, уявляючи собі колишнє життя столиці ханської й гарему ханського.

17 червня, 10 година ранку. Рушаємо з Севастополя. Сидимо на чердаці: я, Фіма, Рафанович і Борис. Він приват-доцент, ботаник.

— Майбутній професор, — сказав про його Рафанович, — а нині буддист і женофоб.

— І зовсім не буддист, а християнин, хоч високо шаную науку Будди й Іогу ставлю на одну височінь з Христом.

Про женофобство нічого не сказав; мабуть погодився з словами Рафановича, тільки глянув якимось сакраментально.

Ми розмістились купою. В руках у мене мій щоденник. Буду записувати свої вражіння, як прийматиме їх моя душа. Прочитає мої записи тільки Тоня й тому писатиму вільно. Рафанович сидить коло мене. Він не раз бував у Криму і буде моїм чичероне.

За розмовами й не зчулась, як виїхали з Севастополя. Ось уже ідемо мимо Херсонеса. З моря дуже гарно видно Херсонеський собор, збудований за Олександра II. Коло його, ближче до берега, видно розкопки. Анатолій Михайлович каже, що вони цікаві, але мені любіше дивитись на живу природу, ніж на кладовище. Бо Херсонес це зараз — кладовище минулих віків. Нехай спочинає собі з миром.

А все таки цікаво, що сюди забився колись князь Володимир аж із Києва, щоб хреститись і придбати собі молоду дружину, сестру грецького імператора. Тоді не було ні залізниць, ні пароплавів.

Поминаємо Херсонеський маяк і повертаємо на південний схід. Здалека дуже гарно видно Кримські гори — Яйла. Кажуть, що це слово означає пасовиська. Там, на горах, татари колись пасли та й тепер пасуть скотину.

Гори над водою не дуже високі. Ті, що далі від нас і вищі, — в прозорому тумані непомітно зливаються з хмарами. Масиви гір переходять у туманувату воздушну тканину і від хмар одрізняються тільки більш-менш правильною лінією своїх вершин.

Після Корсунського маяка йдемо близько під берегом. Він обрубчастий, кам'яний, не цікавий. Самої землі, поля, не видно. А раніш, коло Корсуня, тоб-то Херсонеса, вона була на виднооці й була сіра, вигоріла, як і у нас по горах. Подекуди маячили куші й дерева.

Далі берег піднімається, показуються в йому під білуватим вапняком темні пласти. Ось обійшли мис Фіолент. Ріг і відрубна скеля, а за нею на горі, високо-високо, показався Георгієвський монастир.

— Може хочете вступити в черниці — питає М. А., шуткуючи. — Там приймають.

— Не вір йому, — каже Фіма. — То монастир чоловічий.

З моря монастир нічого видатного не виявляє. Може того що далеко, не видно деталей. Виділяється тільки висока гостроверха дзвіниця. Коло монастиря гарні скелі. На одній з їх буцім-то був колись храм Діани-Артемиди й її приносили людські жертви.

Звідціла мабуть і постала легенда про Іфігенію. Я згадала її й замислилась. І знов мені чомусь здалось, що я, нова Іфігенія, їду до Криму й мене жде якась небезпека.

Рафанович питає, чого я сумна.

— Так.

Йдемо далі. Пасажири майже всі на чердаці й перейшли на наш бік. Посідали, де тільки хто зміг, і на чому зміг. Дивляться на берег. Рафанович — наш чічероне. В його є книжка про Крим і він нам усе розказує.

Борис сидить мовчки й нерухомо, мов загипнотизований. Якийсь загадковий. Це починає цікавити мене. Але ніколи писать про його, бо берег плине і плине перед очима.

Почались гори, вкриті чагарником, зелені. А. М. каже, що то ліс. Здалека гори здаються синіми. Вершини їх у зазубнях.

Балаклава. Ми були проминули її, та я звернула увагу на сіру башту на верху гори. Будівель не видно за горами. Гори за Балаклагою вкриті лісом.

Ось підходимо до миса Айя. Це рудовата висока скеля. На самому шпилі кілька дерев. Мені кинулось у очі одно деревце, що промаячило перед очима, як розкритий темно-зелений парасоль.

Публіка починає стомлюватись від споглядання. Де-кому, очевидно, вже набридло дивитись і одна мамуня з дочкою послали щось на чердаці й витяглись вподовж його. Сплять. Чисто дві свинки. Ми переглянулись з Фімою: їй її прийшла в голову та сама думка...

Очевидно й краса втомлює.

А мені нема втоми. Я ніколи не бачила такого дива і здається, що не побачу вдруге, і тому я вся обернулась в зір. Бо яка ж тут краса...

Але ніколи писать, треба дивитись.

Показалась якась западина в горах, по нашому — макітерка. Але то вже не макітерка, а справжня макітерище величезна.

Ось мис Ласпі.

„Свинки“ прокинулись і старша посоловілими очима дивиться на посьолок Бати.

Підіймається назустріч — вітер. Розгулюється хвиля — темносиня, з білими гребіннями.

Пішли обрубкувати сіро-гранитові скелі. Дзвонять на обід, але мені не до обіду. Дивлюсь і буду дивитися без кінця й краю.

Ось на мисі Сарич невеликий білий маяк, коло його криті червоною черепицею будівлі. Не погано було б пожити тут.

Старша „Свинка“ знов лягла, молодша встала. А Борис сидить істуканом, і, здається нічого не чує й не бачить. Замислився. Починаю й я стомлюватись, але не здаюсь.

Ось Форос з білою церквою. Вгорі здійсмається гора вкрита гарним лісом.

— Дивіться: аж он Байдарські ворота — гукає хтось з пасажирів. Всі починають приглядатись до верхів'я гір і в невеликій западині і я помічаю щось подібне до монументальної кам'яної брами.

— Байдари.

Помічаю, як вони починають просвічуватись проти неба накрізь, пригадую і не можу пригадати чудові вірші про їх графа Олексія Толстого. Здається, що „Борей прімкнул уста к ущелью і воет в їх гранітний рог“.

Нагадую про вірші Рафановичу. Не знає. Вважає Толстого, як поета, незначним. Я не згодна.

— Ось і маєток його, Мелас.

Низько над морем біліють стіни вілли. Дивляться на їх обидві „Свинки“.

В далечині показується, немов сиза хмара, Ай - Петрі.

Дуже гарно. Скрізь попід горами біліють вілли. Виноградники зеленіють рівними рядами лоз.

Насунули хмари. Гори зробились сизими. Ай - Петрі в тумані.

Ось невисока, недалеко від моря, гора Кішка. Справді, вона дуже похожа на кішку. Сама вона сіра, а морда — сіро-руда. Дивиться кішечка на море...

Я не помітила, як ми пройшли мимо прославлених Манаха й Діви. Але з моря вони нічого цікавого не виявляють.

Ось Семеїзька обсерваторія й сам Семеїз.

Я вже стомилась. Подробиці вже не цікавлять мене. Звертаю увагу тільки на загальне. А загальна картина тепер така: гори сіре, зелене й руде; подекуди — золоте. То підготовано ґрунт під виноградники. А над зубцями гір — димчасті хмари, в білих плямах. По горах, попід хмарами, нальот туману. Вдалені гори — сині. Взагалі — гарно, дуже гарно. Яка я рада, що поїхала сюди і яка шкода, що Тоня нічого того не бачить. Саме в цей час він сидить у повному диму банку над своїми журналами. Бідний.

Панорама посувається далі. Ось уже близько зубчастий Ай - Петрі в тумані. Під ним Алупка. В їй багато зелени. Публіка знов насувається на наш борт і пароплав нахиляється на бік.

Ні, таки Крим справді жемчужина в короні руських царів. Скільки сюди, крім того, що дала природа, вкладено капіталу й творчої мистецької праці.

Ось біліє Дюльбер, дворець великого князя Петра Миколаєвича, збудований у мавританському стилі...

А Ай - Петрі все димиться. Хмари йдуть нижче його вершини, стелються по лісу, що вкриває узбіччя гір.

Мис Ай — Тодор. Сірі будівлі біля часовні. Ось знайоме з картини Гніздо Ластівки. Сірі будівлі і на їх величезна вивіска: „Ресторан“ Так негарно й вульгарно. Я сама б полізла і скинула ту вивіску в море.

Покинули Кичкіне і царські маетки — Ореанду і Лівадію з великим білим дворцем і плинемо далі.

Ось чорною стіною у хмарах туману виступає ялтинська Яйла. За хмарами вершини її не видно . . .

— Ну, ось ми й підходимо до мети нашої подорожі, — сказав Рафанович.

Пароплав підходив до пристани за молом. Я глянула на Ялту й обмерла: такої краси зустріти я не сподівалась.

— Ну, ось, Іфігеніє, ти пристаєш до берега, — сказала я собі, — Що то тебе тут жеде. —

20 червня. Не бралась за перо цілих три дні. Ніколи було. За цей час ми знайшли собі помешкання, побіжно познайомились з Ялтою. У всьому допомагав нам Анатолій Михайлович. Я раніш не знала, що він такий добрий і ввічливий. Без його нам було б важко обходитись. Борис Викторович, наш меланхолійний бонза, поїхав до Нікитського саду. Прізвище його Семирадський. Ми з Фімою дуже зацікавлені ним, але він таки мабуть справді женофоб. І взагалі він якийсь чудний: м'яса не їсть. Коли ми обідали в ресторані і нам подали печених курчат, мені дуже хотілось, щоб і він відвідав їх.

— Ні я не можу нічого їсти, що було живою істотою і позбавлено життя, для того, щоб стати їжею людині. Я бачу над головами тих бідних курчат, що ви їх їсте, сине проміння страждання.

Ми багато сміялись з того, що він сказав.

— Ви ще мало жили, сказав він мені, — у вас малий досвід і обмежені спостереження. Тому ви можете тепер сміятися з того, що через деякий час здасться вам зовсім не смішним.

Безперечно, що в словах нашого філософа єсть певна частка правди, але щоб побачити над головами смажених курчат чи поросят сине проміння страждання, до цього я певно ніколи не дійду.

Взагалі Борис якийсь чудака. Він може по годині й по дві години дивитись на один предмет, стільки ж часу висиджувати в якій небудь незручній позі. Анатолій Михайлович каже, що то він тренує себе, як це роблять індуси. Запевняє навіть, що він може гіпнотизувати. Цікаво. А так в житті він надзвичайно непрактичний, як дитина. Якось на набережній підійшов до його якийсь обірванець і мовчки протяг руку. Він з хвилину подивився йому в очі, видобув з портмоне три карбованці й мовчки дав йому ті гроші. А людина він не богата.

25 червня. Ідуть і йдуть золоті дні. Не хочеться нічого писати, хочеться жити. Ах, яке щастя почувати себе вільною, незалежною ні від кого й ні від чого. Вчора ми трохи не посварилися з Фімою. Вона каже, що я починаю дуже подаватись впливу Анатолія Михайловича. Ну й що ж з того. Невже я не маю на це права. Я хочу напитись світу й радощів життя вщерть. Анатоль мені подобається. Він веселий, сміливий і безтурботний. Такий як я. Але я знаю межі. Анатоль має жінку. я — чоловіка. Фімочка може бути спокійною.

27 червня. Ішов дощ. Гори весь день в тумані. Здається, що ми справді попали в країну, що її давні греки уявляли собі країною ночі й туману, де живуть страшні, дикі люди. Тумани й хмари дійсно тут густі й великі, а про людей нічого не можу сказати подібного: люди, як люди. Татари — провідники навіть іноді цікаві. Звичайно не в тому специфічному розумінні, що його мають на увазі приїжджі з півночі пані й панночки, що явились сюди для різних авантур, ні, то просто красиві й хвацькі представники чужої нам раси.

Люблю красу у всьому й мені приємно подивитись і на вродливого провідника — татарина. Фіма не раз стискала мене за руку, щоб я не спиняла очей на тих, по її словах, чортах білозубих.

30 червня. Як скоро йде час. Одержала другого листа від Тоні. Яким далеким здається мені тепер наше місто і яким сірим попереднє життя моє. Мені сумно. Вчора посварилась з Фімою. Вона справді хоче виконувати обов'язки якогось ангела-охоронника. Їй, старій тридцятип'яти літній дівчині, не зрозуміти того, чого я хочу від життя.

1 липня. В решті решт це порушує всякі межі терпіння. Вчора Фіма зробила мені сцену, ще й яку сцену. Ми були втрьох з Анатолем Михайловичем у горах. Він був такий веселий, жартливий. На одному крутому підйомі він на очах у Фіми взяв мене за талію й допоміг, спираючись на його руку, зійти на стрімкий камінь. Фімі здалось, що він обіймає мене, і вона аж позеленіла.

У вечері були сльози й нарікання.

Сьогодні йду в гори сама з Анатолем. Я доросла й вільна. Не хочу залежати ні від кого й ні від чого. Я хочу жити й буду жити.

3 Липня. Ми помирились з Фімою: вона гарна, сердешна людина. Вона закохана в мені й ревнує до Анатолія Михайловича. Чудачка Але я розумію її. З її калмицьким обличчям трудно знайти когось, щоб закохався в неї. А жінці взагалі так хочеться жити й бути вродливою, щоб її кохали. Я не можу нарікати на долю.

Вчора, щоб закріпити мирову, ми скоро по обіді пішли вдвох у гори й пробули там до пізнього вечора. І що ми бачили, яке море... Я й досі не можу прийти до пам'яті.

Ми забрались десь дуже високо й відпочивали на доріжці під якоюсь скелею.

— Поглянь, Валю, яке море — сказала Фіма.

Я глянула й обімліла. Такої краси я ще не бачила.

Море було безмежно широке, якесь воздушне, й ясне, мов дзеркало. Місцями на йому були сірі, легкі плями, зовсім подібні до криги, що по весні росте на великому озері й лежить на тихій ясній воді. Та крига місцями неначе пороставала й порозходилась і між нею визначались ясні дзеркальні проходи. Вгорі на небі стояв місяць, хоч сонце тільки ще збиралось сідати, а ліворуч й праворуч від його в море виступали двома загонами зелені гори. Далеко-далеко, в тому місці, де вже трудно було одрізнити море від неба, сірів силует пароплава. Він держав курс на Новоросійськ, і здавалось, що він плине не по морю, а вже десь по ясному чистому небу.

Потім море помалу змінилось: крига потемніла і стала подібна до землі, що виходить з під води, а по їй визначаються протоки й й затоки й річки ясноводі. Такою повинна була бути картина землі, коли бог відділив сушу від води... Чудово. Ніякий художник не зміг би передати тих воздушних тонів, отого майже „нішо“, що з його складалася картина. Айвазовський з його полотнами був просто мазилою, як порівняти його писання з живою світоіскрявою панорамою, що жила й мінилась перед нашими очима.

Фімочка тільки зідхала й охала. А мені дух захоплювало.

Далі та „крига“ ще більше потемніла й неначе стала справжньою сірою землею, а по ній уже не річки, а наші степові шляхи послалися й пішли далеко-далеко... А пароплав усе ще плив і плив по насиченому сяєвом небу.

Я не буду й не можу описувати всіх подробиць і змін в тонах моря й неба. Це мені не під силу.

Те, що я бачила, просто загипнотизувало мене. Я сиділа, дивилась і думала. Думала, дивлючись на ті шляхи водяні, про шляхи свого власного життя. Розгорнулися вони широко - широко і куди приведуть мене, я не знаю. Отам учора на горі я сказала сама собі, що я покохала Анатолія. Покохала так, як ніколи й нікого раніш не кохала. Що з мною, я не знаю. Що робитиму далі — теж не знаю.

О, бідна Іфігеніє, навіщо ти попала в цю зачаровану Тавриду.

4 Липня. Так ось — слово вимовлено. Вчора я сама собі призналась, а сьогодні Анатоль упав до моїх ніг, і, мов, безумний, цілував їх і клявся все, все забути для мене, й піти за мною, куди я скажу.

О, Іфігеніє, о безумна Іфігеніє . . .

6 липня. Щоденнику мій, тобі одному довіряю таємницю нашу. Бережи, бережи її . . .

8 липня. Яка я щаслива і який гарний Анатоль. Більше нічого не писатиму.

9 липня. З Фімою біда. Почула вона серцем нашу таїну, в очах наших прочитала її, ходить темніша від хмари чорної. Вчора був лист від Тоні. Не можу розібратись в тому, що робиться з мною. І не хочу.

10 липня. Вернувся з Нікитського саду Борис і Анатоль організує поїздку в чотирьох на Ай — Петрі зустрічати схід сонця. Цікаво. Завтра опівночі рушимо кавалькадою.

12 липня. Запишу по порядку, що було. Виїхали ми опісля півночі й їхали по шоссе довго-довго, все вгору — і вгору. Я з Анатолем, Фіма з Борисом. У мене чомусь утворився такий настрій, немов ми ідемо до великої заутрені. Не було чути тільки дзвонів і не видно було людей. Дзвони дзвонили в душі моїй, — серед ночі, серед лісу, серед гір.

Нарешті вибрались на верх гори. Анатолеві хотілось, щоб ми зустріли схід сонця над самою високою кручею. І ми таки знайшли таку. Прив'язали коней до дерев і сіли над проваллям — я й Анатоль поруч, трохи позаду нас і вище — Борис з Фімою. Сиділи, як чайки на камені над морем. Внизу під нами йшли хмари і моря спочатку не було видно. Потім хмари на якийсь час розійшлись, мов тільки для того, щоб ми побачили море й момент, коли почало сходити сонце.

Це дійсно була надзвичайна картина. Здавалося, що з-за обрію йде сліпуче-ясний бог, щоб оглянути своє творіння. Він повернув до моря й до гір своє обличчя, і все заграло, заблищало й засміялось . . .

На мене найшов екстаз. Я схопилась з місця. Хотілось летіти в той блакитно-золотий простір. Хотілось розширити свою душу й забрати в себе все, весь світ.

Анатоль ухопив мене за руку:

— Стійте. Ні руху. Під нами безодня . . .

І в той саме момент з безодні почало підніматись щось біле, волохате й блискуче.

— Зараз укриє нас хмара, — стазав Анатоль.

І одночасно я почула, що ззаду на мене налягає якась непереможна сила, обважнює мої плечі, клонить на сон.

У мене підломились ноги і я впала на коліна на камінь.

Коли я прийшла до пам'яті, то побачила, що сижучу під деревом, де були коні. Коло мене Фіма й Анатоль. Фіма стоїть на колінах і держить мене за руку.

— Що з тобою — питає.

— Нічого. Я пережила щось таке, що не можна розповісти.

— То Борис її загипнотизував, — сказав Анатоль.

Я глянула на його й він показався мені таким далеким і чужим, а в душі горіло бажання бачити обличчя молодого, вродливого бонзи, Бориса, й непереможно тягло до його.

— Де Борис, — спитала я.

Виявилось, що коли я упала, вони з Анатолем підняли мене й однесли під дерево. Тут на нас напливла хмара й така густа, що ледві було видно одно одного. Коли хмара розійшлась, Бориса не було.

Я озирнулась. Його не було видно. Але я чула, що він тут, десь недалеко, що він неначе чимсь зв'язаний зо мною.

Я підвелась і пішла понад кручею.

— Не йдіть так близько. Можете зірватись, — крикнув Анатоль і ухопив мене за руку.

Вона здалась мені холодна, мов жаба, і я з огидою висмикнула з неї свою й пішла далі.

Внизу, на гострому, зубчастому виступі скелі, на самому кінці його, звисивши ноги в повітря, сидів нерухомий, мов камінь, Борис і читав книгу.

— Борис, як ти туди попав? — гукнув Анатоль.

Борис не обізався й не ворухнувся. Сидів, мов кам'яний.

— Ну, тепер довго доведеться нам його ждати. Факір творить свою магичну молитву. Тренірує волю свого духа.

Я запитує глянула на Анатolia.

— Під впливом сходу сонця Борис, очевидно, втратив рівновагу свого духа й набуває її знов заглибленням, здається, в Канта.

Я сіла над кручею й дивилась на фігуру Бориса. Він сидів усе так само нерухомо з книжкою в руках, і силует його виділявся на тлі дзеркально-чистого моря. Я дивилась на його й мені здавалось, що ті нитки, що зв'язували мене з ним, помалу слабнуть і слабнуть, що він одходить од мене все далі й далі в морську далечинь і робиться мені чужим і далеким.

Нарешті він встав, вирівнявся на своєму камені на весь зріст і простяг до неба над безоднею руку з розгорнутою книгою. Стояв так момент. Здалось, що він святкує якусь перемогу й закликає у свідки тієї перемоги небо й море.

Потім він обернувся до нас, і перестрибуючи з каменя на камінь, легко, як серна, вибрався на нашу кручу. Обличчя його було спокійне і знов замкнене в собі. На книжці, що він держав у руці, я прочитала назву „Критика чистого розуму“. То справді був Кант.

Потім ми вернулись до Ялти.

15 липня. Ці дні я думаю про нашу подоріж на Ай-Петрі й про те, що там було. Безперечно, що Борис загипнотизував мене. Але на що. Коли я невиразно пригадую, що я переживала під час гіпнозу, мені здається, що я чула тоді якусь непереможну тягу до Бориса. І не фізичну, що її чуємо до любого нам мужчини, а якусь иншу. Щось немов підіймало мене на крила перед чимсь страшним і незрозумілим, що насовувалось на мене, мов та волохата хмара з безодні на Ай-Петрі, і несло над тим страховищем у принадну далечинь, і в тій далечині, високо-високо, виявлявся прозорний образ Бориса, — тихий і спокійний, немов із хмари витканий.

Я намагаюсь відживити той настрій і воскресити образ Бориса й не можу. І мені зараз незрозуміло, чого таким далеким і огидним здався мені Анатоль, коли над проваллям взяв мене за руку.

О, Іфігеніє, Іфігеніє, що діється з тобою.

16 липня. Бориса знов немає в Ялті. Куди відбув, невідомо.

Знов була розмова з Фімою. Ми сиділи на камені коло моря. Не було крім нас нікого. Повний місяць тихо плив над водяним простором, а по воді тяглась до його золота смуга. І смуга та вилась і вигиналась, мов фантастична гадюка. Здавалось, що вона біжить до місяця й ніяк не може до його добігти.

Ми довго дивились на те живе золото, що переливалось на хвилях, і мовчали. Мені думалось, що ота золота змія — то я в своєму стремлінні до щастя. Ось воно, близько, а ніяк не досягнеш до його, як до того місяця. У мене тепер два місяця — Тоня й Толя. Обидва вони мої й обидва чужі. І більше чужим мені тепер здається Тоня. Не знаю, чого так. Мов синім нальотом далечини покрито його образ і він здається тманим і холодним, байдужим і нецікавим. Толя, новий мій місяченько, горить і палає. Ось він, близько передо мною. А душа, душа хоче чогось нового, чогось незнаного, недосяжного і тягнеться до його, як ота гадюка по хвилях моря.

— Що ж ви думаєте кінець-кінцем робити з Анатолем Михайловичем — спитала Фіма.

Я дивилась, як в'ється золота змія й нічого не сказала їй. Вона помовчала.

— Стали притчею через свої авантури в Криму московські купчихи, та й ми не далеко одійшли від їх, — сказала вона грубо й одвернувшись.

Мене зірвало: чого їй від мене треба. І я сказала їй це так само різко.

— Мені нічого не треба, а тільки я бачу, що я дарма поїхала з тобою й мені час вернутися додому.

— Як хочеш.

— Цього мало. Я ще повинна сказати Харитону Осиповичу.

— А чому повинна йому говорити ти, а не я — запитала я.

Фіма помовчала.

— Звісно, що ти повинна говорити, — різко відрубала вона.

— І скажу, — в тон їй одповіла я.

І в той момент я дійсно рішила все сказати Тоні. І я виконаю свій замір.

17 липня. Сьогодні йшов дощ і день туманный. Нікуди не виходила і Анатоль не приходив. Здається, мов приїхав Борис.

Думала про вчорашню нашу розмову з Фімою й дивилась у вікно. Перед ним росте внизу молодий, стрункий кипарис. Мені видно тільки його гілку вершину.

Дивлюсь на ту вершину й бачу: прилетіла простісінька вульгарна гавка й важко сіла на його ніжну стрілку. Трохи не зломила її. Посиділа, погойдалась, крикнула тричі своє нахабне „кр-а-а“... й полетіла.

Кипарис зараз же випростався, і, як мені здалось, — з огидою.

Щось подібне до гавки зробила вчора й Фіма з її непростимим втручанням, і у мене ще й досі не втихомирилось викликане її вчинком почуття огиди, як у того кипариса.

Ах, люди, люди. Завжди їм мало власних справ, щоб поратись у їх, як довбється квочка в гною, і вони забираються в чужу душу з своїми нечистими ногами.

25 липня. Давно не бралась за перо, та й нічого було писати. Оце зараз переглянула свій щоденник і мені так захотілось розірвати

його на дрібні шматки. Я сьогодні зла. Ялта надобридила мені й Крим так само. І до дому не хочеться, бо у мене тепер його немає. Я почувую себе так, неначе заблудилась у лісі: і на місці залишатись не маючого, й виходу не видно. Анатоль радить не думати про будучину й пити з келиха життя, що в йому є, без вагання. Він може, а я — ні. Не спокійна душа моя. Думаю про Тоню й про Бориса. Він тепер знов живе в Ялті і іноді заходить до нас. Це не людина, а якась загадка.

28 липня. Яку штуку вчора утяв Борис. Увечері з Фімою гуляли ми по набережній. Анатоль з якоюсь компанією поїхав у гори. Ми походили уздовж набережної й вийшли на мол. Море було темне й спокійне, а Ялта горіла огнями. Ми стояли й дивились на неї: я — з одного боку Фіма, а з другого Борис. Говорили, що вже скоро треба кидати Крим.

— Скоро думаєте від'їздити, — спитав якось ніяково Борис.

— Скоро, — відповіла я.

Він помовчав.

— І вже не вернетесь сюди, — знов спитав він.

— Не вернемось.

І тут я почула, що він тремтячою рукою схопив мою руку й стис її. Я вихопила її.

— Вибачте, — пробурмотав він і одкинувся від мене, мов його огнем опекло.

Я удала для Фіми, що він наступив мені на ногу.

— Я завтра теж їду. — І ми з вами ніколи не побачимось, — сказав він і скоро попрощався з нами.

Вийшло якось незручно й смішно. Невже й він закохався в мені — женофоб. І він, приват-доцент і ботаник, він, той бонза меланхолійний, був незвичайно схожий з уперше закоханим гімназистом...

Тепер я починаю догадуватись про те, що було зо мною на Ай-Петрі.

А все таки Борис цікава людина.

28 липня. Складаємось, щоб їхати додому. Прощаюсь з горами й з морем. Прощаюсь з Кримом. Тільки півтора місяці я прожила в йому, а здається, що я вся переродилась і до попереднього вернутись не можу. Рішили, що Анатоль бере перевод у якесь инше місто і я їду з ним. Кидаємо сім'ї, щоб утворити нову.

29 липня. Ні, Іфігеніє, кінчай свого щоденника. Не зустріла ти в Криму у шкури одягнених таврів і не принесли вони тебе в жертву своїй кровожадній богині Артемиді, принесло тебе собі в жертву життя.

Я написала ці слова й заплакала.

Кінчаю. Ідемо.

Підгаєвський дочитав рукопис, згорнув і поклав його перед собою на стіл. Одкинувся на спину крісла й посидів так хвилину. Потім раптом упав на стіл і заплакав.

(Продовження буде)